

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗВО УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФІЛОСОФСЬКО-БОГОСЛОВСЬКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Кафедра літургійних наук

Магістерська робота

ЧИН ІЗОБРАЗИТЕЛЬНИХ – ПРОБЛЕМНЕ БОГОСЛУЖІННЯ
ДОБОВОГО КОЛА

Студент: Василь Побігушко

Науковий керівник: Василь Рудейко,

доктор богослов'я

Рецензент: Юрій Мисів,

ліценціат богослов'я

Львів 2021

ЗМІСТ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I ОСОБЛИВОСТІ БОГОСЛУЖІНЬ ДОБОВОГО КОЛА	7
1.1. Молитва Церкви у Катехизмі УГКЦ	7
1.2. Перші свідчення про «чин на Причастя» в контексті богослужінь добового кола.....	9
1.3. Поширеність причасної традиції.....	17
РОЗДІЛ II ЧИН ІЗОБРАЗИТЕЛЬНИХ У СЛОВ'ЯНСЬКИХ ЧАСОСЛОВАХ XIII-XV СТОЛІТЬ.....	24
2.1. Коротка історія вивчення слов'янських рукописних Часословів.....	24
2.2. Келійний та парафіальний характер богослужбової практики.....	26
2.3. Опис структур чину Ізобразительних у слов'янських рукописних збірниках	29
РОЗДІЛ III ЧИН ІЗОБРАЗИТЕЛЬНИХ – АРХАЇЗМ ЧИ АЛЬТЕРНАТИВА?	42
3.1. Чин Ізобразительних як причастительний чин: спроби оновлення	42
3.2. Чин Ізобразительних як альтернатива до Літургії Передшеосвячених Дарів.....	50
3.3. Чин Ізобразительних як приготування до причастя	54
ВИСНОВОК.....	59
СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	63
ДОДАТКИ.....	72

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

Сin. – Бібліотека монастиря святої Катерини на Синаї

арк. - аркуш

БАН – Бібліотека Академії наук

вид. – видання

ГИМ – Державний історичний музей

Див. - дивитися

ИРЛИ – Інститут російської мови та літератури

перекл. – переклад

Пор. – порівняй

р. - рік

РГАДА – Російський державний архів старовинних актів

ред. - редактор

РНБ – Російська національна бібліотека

св. – святий або свята

ст. – століття

Т. – том

ТАС – Типікон Алексія Студита

Тип. – номер зберігання рукопису у бібліотеці РНБ

УГКЦ - Греко-Католицька Церква

ЧСВВ - Чин Святого Василя Великого

ЯМЗ – Ярославський музей-заповідник

ВСТУП

Літургійна традиція Церков візантійської традиції складає цілісну молитовну систему, яка є цінною для нас з огляду на багатоманітність аспектів: культурних, історичних та богословських. Сьогодні молитва Церкви представлена у богослужіннях добового кола та Євхаристії, яка є вершиною, перебуваючи на якій, бачимо світ переображеним та об'єднаним у Христі, а також у Таїнствах, освяченнях та благословеннях, які просякають час в контексті літургійного року¹. Літургійна традиція, яка своїми коренями сягає дохристиянських традицій, натхненна Духом пройшла через складні процеси формування та трансформації. У молитовному колі Церков візантійської традиції дещо на периферії практики та осмислення є одне із богослужінь добового кола, а саме Чин Ізобразительних.

Актуальність теми полягає в тому, що, незважаючи на декілька, передусім історичних досліджень², Чин Ізобразительних все ще потребує подальших студій про його витоки та актуальність у практиці Церков візантійської традиції, як це можна побачити із нещодавніх видань *Катехизму УГКЦ «Христос – наша Пасха»* (Далі – *Катехизм УГКЦ*). Якщо кожному із богослужінь добового кола у *Катехизмі УГКЦ* присвячено короткий коментар, то богословським основам цього богослужіння не присвячено жодного параграфу. Незважаючи на це, потреба у наявності такого богослужіння засвідчена численними дискусіями на церковних форумах, особливо з огляду на потребу причастя вірних у діаспорі, де присутність священника не завжди є самозрозумілим фактом. Відтак, актуальність теми дослідження є одночасно і теоретичною і практичною.

Метою дослідження є спроба зробити огляд чину Ізобразительних у історично-богословському світлі та представити проблеми та альтернативи пов'язані із цією службою.

¹ Алексійчук В. *Христос — джерело літургійної молитви* // plc-ugcc.blogspot.com (20.10.2020).

² Дякоковский Е. *Последование часов и изобразительных: Историческое исследование*. Киев 1913.

ВСТУП

Поставлена перед нами мета передбачає виконання декількох завдань:

1. Проаналізувати проблематику чину Ізобразительних, з огляду на його представлення у *Катехизмі УГКЦ «Христос – наша Пасха»*.

2. На основі джерел IX ст. проаналізувати первинні літургійні структури чину Ізобразительних та контекст їх вживання у цілості молитовних чинів Часослова.

3. Представити літургійні структури Чину Ізобразительних у ранніх слов'янських Часословах XIII-XV ст.

4. Розглянути можливі перспективи Чину Ізобразительних у сучасній душпастирській богослужбовій практиці.

Для досягнення мети будуть застосовувані наступні методи:

1. Історико-критичний метод, для дослідження історичних обставин у яких формувався Чин Ізобразительних.

2. Для праці з літургійними джерелами буде застосовувано метод текстуального аналізу.

3. Метод синтезу та порівняння буде застосовано при дослідженні розвитку видозмін причасних чинів в етапі їх становлення.

Об'єктом нашого дослідження є Чин Ізобразительних, як богослужіння добового кола.

Предметом нашого дослідження є можливості сучасного використання Чину Ізобразительних у молитовній практиці УГКЦ з огляду на історичні джерела.

Оригінальність теми: сучасний стан досліджень богослужінь добового кола є далекий від задовільного. Монографічних досліджень, присвячених усім богослужінням добового кола поки не створено. Відтак не дивно, що у *Катехизмі УГКЦ «Христос – наша Пасха»* відсутнє богословське обґрунтування Чину Ізобразительних. Передусім не існує досліджень щодо Чину Ізобразительних з огляду на його практичне застосування.

Основними джерелами для нашого дослідження стали літургійні книги візантійської традиції, які містять Чин Ізобразительних та представляють цю службу у перспективі розвитку та використання у літургійному житті: джерела палестинського походження *Sin. Gr. 863*, *Sin. gr. 864*, *Taurinensis B. VII. 30*, а також Часослов константинопольської традиції *Bar. Gr. 336*. Рукописи *Orient. 4551*, *Berlin MS. Or. Oct 1019*, *Sin. Ar. 232* представляють практику використання чину Ізобразительних поза грекомовною візантійською традицією. Окрім цього ми брали до уваги слов'янські рукописні збірники XIII-XV ст., обмежуючись тими Часословами, які класифікував у своєму дослідженні Е. Сліва, а також додали до цього переліку краківський Часослов 1491-го року, як приклад першої в історії слов'янсько-візантійської традиції фіксації тексту Чину Ізобразительних у друкованому виданні.

При висвітлені богословсько-історичного аспекту Чину Ізобразительних послуговувались працями Е. Дияковського, Р. Тафта, С. Алексопулоса, В. Рудейка, І. Шугаєва, Е. Сліви.

Праця складається із вступу, трьох основних розділів, висновків та списку джерел та літератури.

У першому розділі розглянемо проблему пов'язану із Чином Ізобразительних та представлену у *Катехизмі УГКЦ «Христос – наша Пасха* і прослідкуємо перші відомі богослужбові чини цього богослужіння у літургійних пам'ятках та їхні структурні особливості у порівнянні з іншими рукописами цього періоду.

У другому розділі проаналізуємо місце та структуру Чину Ізобразительних у слов'янських рукописах XIII-XV ст. та першому друкованому слов'янському Часослові.

У третьому розділі намагатимемось дати відповідь на актуальність Чину Ізобразительних, беручи до уваги сучасні душпастирські виклики; спробуємо окреслити можливі перспективи використання цього чину у традиції УГКЦ.

РОЗДІЛ І

ОСОБЛИВОСТІ БОГОСЛУЖІНЬ ДОБОВОГО КОЛА

Українська греко-католицька Церква (далі - УГКЦ) зустрічається із потребою переосмислення традиції. Впродовж минулого століття вона не мала змоги глибоко осмислювати власну традицію, адже «ліквідація» радянською владою та умови катакомбного життя суттєво утруднювали її діяльність. Вихід УГКЦ з підпілля ознаменував її відродження та можливість осмислення власних коренів. Дослідження літургійної традиції є нелегким завданням, бо вимагає від дослідників вийти із рамок знання власної традиції та увійти у різновиди літургійного богослужіння, яке впродовж віків формувалося та змінювалося. Спробу інтерпретації молитовної традиції Церкви намагалися дати творці *Катехизму УГКЦ*. Спробуємо дати короткий огляд проблематики богослужінь добового кола та як вони представлені у *Катехизмі УГКЦ*.

1.1. Молитва Церкви у Катехизмі УГКЦ

Сучасне молитовне коло Церков візантійської традиції є доволі складним та складає цілісну систему. Синод УГКЦ, як спробу осмислення та представлення власної традиції та ідентичності, опублікував у 2011 році *Катехизм УГКЦ* (перше видання), в якому окремий розділ присвячений молитві добового кола. У пункті 540 щодо молитви Часослова йдеться:

У нашій Церкві існує практика семиразової молитви протягом доби. Цей звичай ґрунтується на словах із Псалмів: «Сім раз на день я Тебе хвалю за Твої присуди справедливі» (Пс. 119 (118), 164). До такої молитви заохочує і святий Василій Великий: «щоб і для нас щодень було за правило: сім разів на день славити Бога». Основою і змістом цього молитовного правила є книга Псалмів, поділена на катизми, що переплітаються з іншими моліннями: гимнами, стихирами, тропарями, кондаками, прокіменами, ектеніями тощо. Ці семиразові моління, а саме: Вечірня, Повечір'я, Північна, Утренья з Першим часом, Третій, Шостий і Дев'ятий часи – містяться в богослужбовій книзі під назвою Часослов³.

³ Синод Української Греко-Католицької Церкви. *Катехизм Української Греко-Католицької Церкви «Христос – наша Пасха»*, 1-ше вид. Львів 2011, 540.

Бажання представити власну молитовну традицію добового кола у контекст тяглості із біблійною та святоотцівською, стало для синодальних отців певним викликом. Бо насправді, згідно із Типіконом, книгою, яка регулює власне цю традицію, молитовне правило представлене іншим чином: «Частин богослужіння – дев’ять: вечірня, повечір’я, північна, утрєня, чотири часи, тобто: I, III, VI і IX і Літургія або, замість неї обідниця»⁴. Таким же чином богослужіння добового кола представлені у літургійних книгах – в офіційному римському Часослові⁵ та у Молитвослові ЧСВВ⁶, рекомендованому для вживання священнослужелям у молитовній практиці.

Відразу після публікації Катехизму на цю невідповідність звернув увагу В. Рудейко у своїй статті⁷, порівнюючи формулювання 540 пункту *Катехизму УГКЦ* із іншими офіційними виданнями УГКЦ. У своїй статті він навіть говорить про «свідому чи несвідому реформу», до якої вдалися творці *Катехизму УГКЦ*, аби поєднати «біблійну» практику семиразової молитви та дев’ятиразове добове коло візантійської традиції. На його думку «реформа» полягає у поєднанні Першого Часу із Утрєнею та усуненні Чину Ізобразительних із сучасного добового кола богослужінь⁸.

Здається, що творці другого видання *Катехизму УГКЦ* взяли до уваги проблему висвітлену у вищезгаданій статті, бо у пункті 540 Перший Час та Утрєня були розділені, а Чин Ізобразительних знову був повернений до числа богослужінь добового кола⁹.

Пункти 541-554 *Катехизму УГКЦ* дають богословську інтерпретацію кожного із вищеперелічених богослужінь, але щодо Чину Ізобразительних

⁴ Дольницький І. *Типик Української Католицької Церкви*. Жовква 2010, 9.

⁵ Часослов. Рим: типографія крїптофератиків Сьвітелі 1950.

⁶ *Молитвослов. Часослов – Октоїх – Трїодь – Мінея*. Рим – Торонто: Видавництво ОО. Василян 1990.

⁷ Рудейко В. *Катехизм УГКЦ – свідомий чи несвідомий крок до літургійної реформи* // *Патріархат* 3 (2012) 16-19.

⁸ Там само, 16.

⁹ Синод Української Греко-Католицької Церкви. *Катехизм Української Греко-Католицької Церкви «Христос – наша Пасха»*, 2-ге вид. Львів 2012, 540.

жодного коментаря немає. Чому ж творці *Катехизму УГКЦ* не дають жодної інтерпретації щодо Чину Ізобразительних? Це богослужіння у класичних монографіях дослідників літургійної традиції УГКЦ є мало дослідженим¹⁰, можливо, тому у *Катехизмі УГКЦ* йому присвятили так обмаль місця. Сьогодні ми стоїмо перед потребою переосмислення власної традиції, а в молитовній практиці УГКЦ Чин Ізобразительних надалі залишається загадковим богослужінням – на межі архаїзму та віднайдення.

Катехизм УГКЦ, говорячи про семиразову практику молитви посилається на біблійний та святооцівський авторитет св. Василя¹¹. В. Рудейко представив слабкість такої інтерпретації, яка є чужою літургійній традиції Церков візантійської традиції¹². Це можна підтвердити завдяки ґрунтовним дослідженням, які стосуються розвитку богослужбових кіл у візантійській традиції¹³.

1.2. Перші свідчення про «чин на Причастя» в контексті богослужінь добового кола

Із дотеперішніх досліджень є доволі ясным фактом, що Божественна Літургія була притаманною передусім для недільних та святкових днів¹⁴. Натомість для бажаючих причаститися впродовж тижня у перших віках християнства поширеною була практика приймання Причастя поза євхаристійним богослужінням. Цю тематику широко представили Натан Мітчелл¹⁵ та Роберт

¹⁰ Див.: Пелеш Ю. *Літургіка*. Харків 2019; Головацький Р. *Пояснення богослужінь*. Львів 1998.

¹¹ *Катехизм УГКЦ «Христос – наша Пасха»*, 540.

¹² Рудейко В. *Катехизм УГКЦ – свідомий чи несвідомий крок до літургійної реформи*, 16-19.

¹³ Цій тематичі присвячено цілу низку досліджень: Тафт Р. *Богослуження часослова на Сході та Заході*. Львів 2013; Bradshaw P. *Daily Prayer in the Early Church: a Study of the Origin and Early Development of the Divine Office*. London 1981; український переклад класичних статей західних дослідників у цій ділянці: «Світло єси, Христе»: *Богослужіння добового кола. Антологія досліджень*. Львів 2012.

¹⁴ Про частоту приймання Євхаристії див.: Taft R. *The Frequency of the Eucharist throughout History* // *Concilium* 152 (1982) 13-24; Пігійчин В. *Частота прийняття Причастя* // *мітрон* 3 (2005) 94-106.

¹⁵ Mitchell N. *The Worship of the Eucharist Outside Mass*. Т. III: *Handbook for Liturgical Studies. The Eucharist*. Collegeville - Minnesota 1999, 263-275.

Тафт¹⁶. Перший до уваги брав західні джерела та почитання Євхаристії поза Літургією, останній – досліджував агіографічні та канонічно-літургійні пам'ятки.

Практика «домашнього» Причастя була спричинена умовами життя християн, які становили меншість серед інших релігійних груп, та ще й були переслідувані. Диякони приносили Євхаристію тим, хто були відсутні – хворим, ув'язненим або тим, які з інших причин не могли бути на євхаристійному богослужінні. Варто зазначити, що в епоху пізньої античності більшість християнських осередків-храмів знаходилися в містах, де і відбувалося літургійне життя, а спільноти, які знаходилися на периферії могли брати в ньому участь нерегулярно. Тому практика брати передшеосвячені Дари та причащатися ними поза євхаристійним богослужінням була поширеною як на Сході, так і на Заході¹⁷.

Дещо парадоксальним може виглядати той факт, що серед багатьох згадок про домашнє Причастя мирян ми не знаходимо стільки ж свідчень про позалітургійне Причастя популярного в Єгипті та Палестині монашества¹⁸. Навпаки, монаші практики молитви відрізнялись від тих, які побутували в містах, а вони самі часто характеризувалися негативним ставленням до катедральних богослужінь та навіть до Причастя¹⁹. Проте, як представив Р. Тафт у вищевказаній статті, таке ставлення не можна вважати однозначним, бо існують також свідчення позитивного ставлення до Причастя серед монашества²⁰.

Одним із прикладів «євхаристійної» монашої спільноти є лаври св. Сави²¹. Вони хоча й провадили анахоретський спосіб монашого життя, проте в суботу та

¹⁶ Тафт Р. *Частное причащение на Востоке во времена поздней античности* Т.1: *Статьи*. Омск 2010, 196-219.

¹⁷ Там само, 197-199.

¹⁸ Там само, 207-209.

¹⁹ Dekkers E. *Were the Early Monks Liturgical* // *Collectanea Cisterciensia* 22 (1960), 120–137. Наприклад, *Лавсаїк* – відоме джерело, яке описує життя самітницького монашества, описує аскета Валента, який стверджував: «Я не маю потреби причащатися, бо сьогодні я бачив Христа». Детальніше див.: *Palladius of Aspuna: The Lausiac History*. Collegeville, Minnesota 2015, 66-67.

²⁰ Тафт Р. *Частное причащение на Востоке во времена поздней античности*, 210-219.

²¹ Опис особливостей обителів св. Сави, базований на агіографії та інших дослідженнях див.: Рудейко В. *Часослов за канонам лаври святого отця нашого Сави: Впровадження. Переклад. Коментарі*, 21-28.

у неділю збиралися разом у церкві²². Попри це, у Часослові *Sin. Gr. 863*²³, який представляє щоденне молитовне життя цієї спільноти, серед циклу богослужінь добового кола міститься богослужіння «На Причастя», яке свідчить про практику приватного Причастя монахів, які перебували протягом тижня поза монастирем. Відтак, саме *Sin. Gr. 863* може вважатись першим відомим Часословом у якому зустрічаємо причасний чин, який близький за структурою та може вважатись архетипом Чину Ізобразительних. Варто звернути увагу на літургійну структуру цього чину.

Чин на Причастя у синайському часослові №863

Вказаний вище Часослов зберігається у монастирі св. Катерини на Синаї та вперше був віднайденим та описаним проф. Дмитрієвським у 1889 році²⁴. «Чин Ізобразительних» у *Sin. Gr. 863* слідує після дев'ятого часу²⁵ під заголовком «εἰς τὴν μετάληψιν» (на Причастя) та має таку структуру:

Блаженства (Мт 5, 3-12);

Антифон: тропар «Небесний хор», Пс. 33, 6,

²² У Часослові відсутні змінні частини на суботу та неділю. Наславник суботи знаходиться лише в першому часі (=утреня) дня: Mateos J. *Un Horologion inédit de Saint-Sabas*, 50; укр. перекл. див.: Рудейко В. *Часослов за канонам лаври святого отця нашого Сави: Впровадження. Переклад. Коментарі*, 51. У Перший Час ночі (=повечір'я) є два наславники п'ятниці: один спільний для середи та п'ятниці, який має хрестобогородичний зміст, інший – п'ятниці, який має зміст прослави мучеників та відповідає тижневій службі суботи див.: Parenti S. *Un fascicolo ritrovato dell'orologion Sinai gr. 863 (IX secolo)*, 348-349; укр. перекл. див.: Рудейко В. *Часослов за канонам лаври святого отця нашого Сави: Впровадження. Переклад. Коментарі*, 118-119.

²³ Описи із коментарями рукопису *Sin. Gr. 863* подаємо у хронологічному порядку: Дмитриевский А. *Что такое канон της ψαλμοδιας, так нередко упоминаемый в жизнеописании прп. Саввы Освященного?* // *Руководство для сельских пастырей* (17 вересня 1889) 69-73; Mateos J. *Un Horologion inédit de Saint-Sabas. Le Codex sinaïtique grec 863 (IX siècle) // Mélanges Eugene. Tisserant*. Т. III. Citta del Vaticano 1964, 47-76; Parenti S. *Un fascicolo ritrovato dell'orologion Sinai gr. 863 (IX secolo) // Orientalia Christiana Periodica* 75 (2009), 343-349; останнє українське критичне видання: Рудейко В. *Часослов за канонам лаври святого отця нашого Сави: Впровадження. Переклад. Коментарі*. Львів 2016.

²⁴ Дмитриевский А. *Что такое канон της ψαλμοδιας, так нередко упоминаемый в жизнеописании прп. Саввы Освященного?*, 69-73. Завдяки Бібліотеці Конгресу США чимало цінних літургійних, канонічних та історичних рукописів та пам'яток є оцифрованими та доступними широкому загалу, зокрема, рукопис монастиря св. Катерини *Sin. gr. 863* див.: *Sin. Gr. 863* // www.loc.gov (20.04.2020).

²⁵ У Часослові *Sin. Gr. 863* представлені такі богослужіння: 1) перша катизма (малоймовірно, що вона становила окреме богослужіння); 2-5) молитви у перший (=утреня), третій, шостий та дев'ятий час; 6) чин на Причастя; 7) вечірня; 8) молитва у Перший Час ночі (=повечір'я). Детальніше про особливості добового кола за цим Часословом див.: В. Рудейко. *Часослов за канонам лаври святого отця нашого Сави: Впровадження. Переклад. Коментарі*, 153-156.

знову тропар, мале славослов'я;
Символ віри;
Отче наш;
Господи, помилуй (тричі);
Єдин свят;
Єрусалимські причасні: Пс. 33, 9, Алилуя,
Пс. 33, 1-2, мале славослов'я;
Молитва після святого Причастя²⁶;
Будь ім'я Господнє²⁷;
Благодарна молитва після святого Причастя²⁸.

Свідченням того, що цей чин використовувався серед саваїтських монахів часто, а, можливо, і щоденно є завершення тропаря Дев'ятого Часу у цьому Часослові:

Ти, що висячи на дереві в дев'ятий час душу Отцеві передав і розбійнику, розп'ятому з Тобою вхід до Раю відчинив, не забудь про мене, не відкинь мене, Благий, але освяти душу мою і просвіти думку, і безсмертної насолоди Тайнств Твоїх причасником мене яви, (καὶ τῆς ἀθανάτου τροφῆς κοινωνόν με ἀνάδειξον τῶν μυστηρίων σου) щоб, вкусивши благоді Твоєї, пісню невмовкаючий приносив я Тобі, понад усе прагнути краси Твоєї – Христе, Боже наш, слава Тобі (курсив та текст оригіналу – В. П.)²⁹.

Проте чи була практика щоденного Причастя лише локальною традицією палестинських монахів? Завдяки аналізу грецьких часословів з того самого періоду можна зробити певні висновки щодо цього питання.

²⁶ В додатку №1 подаємо останній лист рукопису *Sin. Gr. 863*.

²⁷ Цей стих був помилково опущений у виданні Х. Матеоса, проте він присутній у першому описі цього рукопису А. Дмитрієвським. Детальніше див.: Рудейко В. *Часослов за канонам лаври святого отця нашого Сави: Впровадження. Переклад. Коментарі*, 181. Для порівняння див.: Дмитриевский А. *Что такое канон της ψαλμοδιας, так нередко упоминаемый в жизнеописании прп. Саввы Освященного?*, 72; Mateos J. *Un Horologion inédit de Saint-Sabas*, 55.

²⁸ Рудейко В. *Часослов за канонам лаври святого отця нашого Сави: Впровадження. Переклад. Коментарі*, 181-182.

²⁹ Там само, 84.

Натяк на щоденне Причастя у Var. Gr. 336

Рукопис *Var. Gr. 336*³⁰ (II пол. XVIII- I пол. IX ст.) є важливим джерелом для літургійної науки, адже це найдревніший нам відомий Євхологійон константинопольської традиції, який містить формуляри Літургій, богослужінь добового кола та молитви благословення на різні випадки життя. Він представляє константинопольську традицію літургійного серця імперії – храму Святої Софії (*Αγία Σοφία*). Про приналежність цього рукопису до традиції константинопольської катедри свідчать наявність чинів та молитов, в яких є згадки про присутність на богослужінні патріарха Константинопольського, імператора і т. п.³¹. Все ж науковці вказують, що цей Євхологійон відображає також і периферійну традицію, а наявність молитов, які не належать «чистому» обряду Константинополя це підтверджують, хоча ці факти не заперечують його константинопольського «походження»³².

Натяк на Причастя в контексті богослужінь добового кола, зустрічаємо у часослові константинопольської традиції *Var. Gr. 336* серед молитви другого антифону Дев'ятого Часу³³:

Господи Боже наш, що не погордував людиною, яка впала в гріх, але Своїм провидінням і Своїми пречистими Тайнствами сподобив Царства небесного, (курсив – В.П.) сам, Чоловіколюбче Царю, невимовним Твоїм божеством будь і нам, що призиваємо тебе, щитом пристановища і спасіння для уникнення всіх спокус, наведених на нас мережами ворожими, і в надію на Тебе, нашого Доброчинця, Визволителя і Спасителя. Бо освятилося і прославилося величне ім'я Твоє Отця, і Сина, і Святого Духа нині і повсякчас, і на віки віків³⁴.

Цікаво, що єрусалимський Часослов *Sin. Gr. 863* та константинопольський Євхологійон *Var. Gr. 336* у молитвах Дев'ятого Часу згадують про Причастя тайнств. Якщо у єрусалимському Часослові службою для щоденного Причастя

³⁰ Сьогодні рукопис зберігається у стінах Бібліотеки Ватикану та доступний за посиланням: *Var. Gr. 336* // digi.vatlib.it (27.04.2020).

³¹ *Євхологион Барберини гр. 366*. Омск 2011, 27.

³² *Барберини Євхологий // Православная Энциклопедия*. Т. IV. Москва 2002, 331-332.

³³ В додатку №2 подаємо оцифровані копії молитви дев'ятого часу *Var. Gr. 336*.

³⁴ *Євхологион Барберини гр. 366*, 321.

виступає чин на Причастя, то у випадку константинопольського Євхологіона ми можемо лише припускати в контексті якого богослужіння здійснювалося Причастя, про яке згадується у молитві Дев'ятого Часу. У *Var. Gr. 336* після Дев'ятого Часу слідує особливе великопосне богослужіння – Трітекті³⁵. Корені цього богослужіння знаходяться у катехуменальній системі приготування оглашених до хрещення, яке відбувалося протягом Великого посту. Трітекті – це катедральне богослужіння для оглашених, яке мало на меті приготувати їх через слухання Слова та молитовне зібрання до хрещення³⁶. Стефанос Алексопулос пропонує гіпотезу, що існує певна спорідненість між Літургією Передшеосвячених Дарів та Трітекті, а, можливо, остання служба навіть виконувала роль причасної служби³⁷.

Натяк на часте Причастя у Sin. gr. 864

Поряд із *Sin. gr. 863*, рукопис *Sin. gr. 864* є одним із найстаріших Часословів бібліотеки св. Катерини на Синаї та датується IX ст³⁸. Він налічує 116 аркушів та складається із двох частин: Часослова (арк. 1r-78v) та гимнографічного збірника (арк. 79v-116v), останній написаний іншим стилем. Це свідчить про те, що *Sin. gr. 864* є компіляцією різних рукописів, які призначалися для особистої молитви³⁹.

У рукописі *Sin. gr. 864* серед гимнографії, яка, правдоподібно, вживалась у контексті опівнічного богослужіння, міститься піснеспів (фрагмент 37, 1-3), який за змістом є благодарним гимном після прийняття Євхаристії:

Τῆς σαρκός σου, Χριστέ, μετέλαβόμεν καὶ τοῦ αἵματος σου ἠξιώθημεν τῆς ἡμέρας τὸν δρόμον ἐδράμομεν, τῆς νυκτός τὴν ἀνάπαυσιν δός ἡμῖν, ὁ <καὶ> σάρκα φερῶν καὶ παθῶν δι' ἡμᾶς, ὁ ἐκ τῆς Θεοτόκου τεχθεὶς ὡς Θεός [=Тіла Твого, Христе, ми причаститися і Крові Твоєї ми

³⁵ Евхологион Барберини гр. 366, 121-126.

³⁶ Про особливості та корені цього богослужіння див.: Дякоковский Е. *Последование часов и изобразительных: Историческое исследование*. Киев 1913, 33-70.

³⁷ Alexopoulos S. *The Presanctified Liturgy in the Byzantine Rite: A Comparative Analysis of its Origins, Evolution, and Structural Components*. Leuven 2009, 90-93.

³⁸ Оцифрована копія рукопису доступна за посиланням: *Sin. gr. 864* // www.loc.gov (05.05.2020).

³⁹ *Livre d'heures du Sinaï (Sinaiticus graecus 864)*. Paris 2004, 61-63.

удостоїлися, ми пережили тяготу дня, даруй нам відпочинок уночі. Ти, що прийняв тіло і постраждав за нас, і народився від Богородиці як Бог]⁴⁰.

Як зазначають видавці цього Часослова, важко визначити чи цей піснеспів мав відношення до Божественної Літургії чи, радше, дивлячись на келійну структуру цього Часослова до практики приватного Причастя⁴¹. Те, що у цьому рукописі відсутній будь-який аналог Чину Ізобразительних не виглядає дивним, адже цей Часослов не є цілісним, зокрема, у ньому також відсутні Утреня та Вечірня⁴².

Чин Ізобразительних у Taurinensis B. VII. 30

Із періоду перед X ст. збереглось небагато літургійних джерел, тому наявність наступного представленого нами джерела, можна вважати чудом. Ідеться про рукопис палестинського походження *Taurinensis B. VII. 30*, який датується IX ст. Як і у *Sin. gr. 863* після дев'ятого часу у цьому джерелі міститься богослужіння, подібне за структурою до описаного нами вище чину на Причастя. Цікаво, що заголовок цієї служби (*Ἀκολουθία τῶν Τυπικῶν*⁴³) у цьому джерелі вперше називає цю службу «*τυπικά*», тобто Ізобразительними. Структура цієї служби є наступна:

Прийдіте поклонімся;

Псалом 102;

Слава, і нині: Благослови, душе моя, Господа (повторюється перших стих);

Господи, помилуй (3), Слава, і нині: 145 псалом;

Слава: Єдинородний Сину;

⁴⁰ *Livre d'heures du Sinai (Sinaiticus graecus 864, 274.*

⁴¹ Там само, 274 (див. коментар під оригінальним текстом).

⁴² Про особливості структур цього рукопису див.: Фрєйшхов С. *Часослов без последований Больших Часов (вечерни и утрени): Исследование недавно изданного Часослова Sin. gr. 864 (IX в.).* Москва 2012, 381-400. Продовження статті у наступному номері: *БТ* (45), 272-307.

⁴³ Дослівно – Чин Ізобразительних. Згідно грецьких рукописів досліджуваний нами чин здебільшого називається *τὰ τυπικά* (*ἀκολουθία τῶν τυπικῶν*) або *μακαρισμοί*, а у слов'янських рукописах на означення цієї служби фігурує назва *нзвѣрзѣтельны* або *ѡвѣдница*. У нашому дослідженні здебільшого використовуватиме назву «Чин Ізобразительних» відповідно до джерел (грецькі - *τὰ τυπικά*, слов'янські - *нзвѣрзѣтельны*). Щодо багатоманітності заголовків цієї служби див.: Діаковский Е. *Последование часов и изобразительных: Историческое исследование*, 269.

Господи, помилуй (3), Слава, і нині;

(✓)⁴⁴ Блаженства;

(✓) Тропарі («Небесний хор», Пс 33, 6; знову тропар, Слава: «Небесний хор»);

(✓) І нині: Символ віри;

Господи, помилуй (3), Слава, і нині;

(✓) Господня молитва з виголосом «Бо Твоє є Царство⁴⁵»;

Господи, помилуй (40) ?⁴⁶;

(✓) І нині: 33 псалом⁴⁷.

Чин Ізобразительних із Туринського Часослова відрізняють від чину на Причастя із рукопису *Sin. Gr. 863* додаткові початкові елементи: псалми 102, 145 та піснеснів «Єдинородний Сину». Решта служби співпадає із вищезгаданим джерелом, окрім ще однієї важливої різниці, що закінчення цієї служби у *Taurinensis B. VII. 30* немає причасних елементів: «Єдин свят⁴⁸», причасного та молитов після прийняття святого Причастя⁴⁹.

Тропар на дев'ятому часі у цьому Часослові ідентичний із тропарем у *Sin. Gr. 863*, у якому фігурує згадка про Причастя Тіла Христового: «καὶ τῆς ἀθανάτου τροφῆς κοινωνόν με ἀνάδειξον τῶν μυστηρίων σου [=і безсмертної насолоди причасником мене появи Таїнств Твоїх]»⁵⁰. Туринський Часослов неможливо автоматично зарахувати до джерел, у яких Чин Ізобразительних представлений як причасний чин. Передусім, відсутність причасних елементів у цьому чині утруднює це. Все ж наявність тропаря на дев'ятому часі, який свідомо чи

⁴⁴ (✓) = збіг із структурою чину на Причастя у *Sin. Gr. 863*.

⁴⁵ У *Sin. Gr. 863* кінцевий виголос після Господньої молитви відсутній.

⁴⁶ Нечитабельний текст.

⁴⁷ Пор.: Preda N. *Manuscrisul B. VII. 30 (Psalterium cum glossa) de la Biblioteca Națională din Torino: (noțiuni de liturgică)*. București 2018, 142-148.

⁴⁸ Через те, що ця частина рукопису є нечитабельною, можливо, після «Господи, помилуй (40)» слідує «Єдин свят», пор.: *Manuscrisul B. VII. 30*, арк. 12v.

⁴⁹ Пор.: Preda N. *Manuscrisul B. VII. 30 (Psalterium cum glossa) de la Biblioteca Națională din Torino: (noțiuni de liturgică)*, 148.

⁵⁰ Там само, 140.

несвідомо залишили редактори цього рукопису, свідчить про практику частого причастя, яку звершували, ймовірно, після Дев'ятого Часу і саме в контексті Чину Ізобразительних. Ще одним аргументом на користь цієї гіпотези є пізніші джерела, які хоч і не мають причастительних молитов, все ж навіть у XII ст. вживались для причастя поза євхаристійною молитвою: рукопис бібліотеки Гарварду *Houghton Library Ms. Greek 3*⁵¹.

1.3. Поширеність причасної традиції

Згадки про щоденне причастя, як частину добового кола не є особливістю константинопольської чи єрусалимської традиції. Так, наприклад, у часослові *Orient. 4551*, який представляє древню вірменську традицію є причасний чин, що також слідує відразу після Дев'ятого Часу. Причасний чин у *Orient. 4551* має свою особливу структуру, яка вирізняє його від візантійського чину Ізобразительних⁵². Однак, спільними елементами у причасних формулярах древньої вірменської та візантійської традиції є Символ віри, Господня молитва, «Єдин свят», «Будь ім'я Господнє» та псалом 33.

Окрім грекомовних джерел тропар Дев'ятого Часу «Ти, що висячи на дереві в дев'ятий час» також зустрічається у Дев'ятому Часі сирійського Часослова *Berlin MS. Or. Oct 1019* (XII ст.)⁵³. Щоправда тут Чин Ізобразительних, як і у Туринському Часолові, правдоподібно, вже не слугує причасним чином і навіть змінює свою позицію, розміщуючись між Шостим та Дев'ятим Часом⁵⁴. Структура Ізобразительних у *Berlin MS. Or. Oct 1019* традиційна, проте, ця

⁵¹ Поп.: Anderson J. - Parenti S. *A byzantine monastic office, 1105 A. D. Houghton Library, MS gr. 3.* Washington 2016, 130-134.

⁵² Поп.: *Ritualae Armenorum being the administration of the Sacrament and the Braviary rites of the Armenian church together with the Greek rites of Baptism and Epiphany* / ред. F. Conybear, Oxford 1905, 475-476.

⁵³ Black M. *A Christian Palestinian Syriac Horologion: Berlin MS. Or. Oct 1019.* Cambridge 1954, 83.

⁵⁴ Там само, 81-82.

служба завершується особливою молитвою, яка є близькою до тематики Шостого Часу:

Милостивий і милосердний, Христе, Боже наш, що у шостій годині простягнув свої пречисті руки на благословенний Хрест, закликаючи всі народи до поклоніння і знищивши рукопис сатани проти нас. І як Бог очистив нас від усякої нечистоти, нечистоти та нечестивості. Згадай, Боже, у Своему царстві, як ти це чинив. Згадай розбійника, який був поставлений праворуч Тебе. І введи нас, Боже, у Твою святу волю. Помилуй нас, Господи, і увесь світ, прости нам усі наші гріхи і спаси душі наші, Отче, Сину і Святий Душе⁵⁵.

Це може свідчити, що представлений у сирійському Часослові *Berlin MS. Or. Oct 1019* Чин Ізобразительних не лише не служив причасним чином, але виконував роль малих часів, яким характерні теми, прив'язані до певної пори дня⁵⁶. Але більш ймовірно тут йдеться лише про «зсув» молитов з Шостого Часу у завершальну частину Чину Ізобразительних, оскільки молитва Шостого Часу за своїм текстом не відповідає властивій тематиці Часу⁵⁷.

Ще одним джерелом, яке хочемо навести тут є арабський Часослов *Sin. Ar. 232* (XIII ст.), який зберігається в бібліотеці монастиря св. Катерини на Синаї⁵⁸. Серед його тропарів на Дев'ятому Часі фігурує вже згаданий нами тропар «Ти, що висячи на дереві в дев'ятій час», який має згадку про дар причастя святих Таїнств⁵⁹. Як і у сирійському Часослові *Berlin MS. Or. Oct 1019* після Шостого Часу у *Sin. Ar. 232* слідує Чин Ізобразительних (арк. 253r-259v), який розпочинається рубрикою «замість Літургії. І якщо [...] Літургія [?], то перед нею»⁶⁰ та має структуру, яку варто розглянути:

Псалом 103 та 145;

⁵⁵ Black M. *A Christian Palestinian Syriac Horologion: Berlin MS. Or. Oct 1019*, 82.

⁵⁶ Рудейко Н. *Малі часи візантійського обряду // «Світло еси, Христе»: Богослужіння добового кола. Антологія досліджень*. Львів 2012, 229-267.

⁵⁷ Black M. *A Christian Palestinian Syriac Horologion: Berlin MS. Or. Oct 1019*, 80.

⁵⁸ Копії рукопису доступні за посиланням: *Sin. Ar. 232* // www.loc.gov (15.05.2020). Першу сторінку чину Ізобразительних у *Sin. Ar. 232* див. додаток №3.

⁵⁹ Арабський Часослов *Sin. Ar. 232* описаний частково А. Вейдом див.: Wade A. *Individual prayer in the monastic cell between Alexandria and Mount Sinai in the 13th century: the Hours in Sin. Ar. 232*. // *LITURGIE ET RELIGIOSITÉ* 64. Aschendorf 2018, 353-374;

⁶⁰ Рубрику на початку Типіки важко розібрати через вигорівше чорнило див.: Wade A. *Individual prayer in the monastic cell between Alexandria and Mount Sinai in the 13th century: the Hours in Sin. Ar. 232*, 11; Поп. *Sin. Ar. 232*, арк. 253r.

Єдинородний Сину;

Євангельські блаженства зі стихами «Пом'яни мене, Господи»;

Тропарі «Хор небесний»⁶¹;

Вірую;

Ослаби, прости;

Тропар дня та «Зі святими упокой»;

Молитва до Пресвятої Богородиці⁶²;

Молитва «Пом'яни, Господи»;

Господи, помилуй (40); Єдин свят; Буди ім'я Господнє;

Господи, Ісусе Христе, Боже наш, помилуй нас. Амінь;

33 Псалом та благословення;

Псалом 144;

В ім'я Господнє, благословіте, святі. Благослови, владико;

[Кінець блаженних і слава Богу завжди]

Господь Ісус Христос наш Господь нехай помилує нас. Амінь⁶³.

Ендрю Вейд, аналізуючи структури богослужінь цього рукопису, вважає його келійним часословом, хоч і виокремлює два богослужіння: Вечірню та Чин Ізобразительних, які містять рубрики із вказівкою про виголоси предстоятеля⁶⁴. Чи це був священник чи ігумен важко дати відповідь. Цікаво, що чин Ізобразительних містить рубрику після 33 псалма, яка вказує, що предстоятель «дає благословення». Про яке благословення йдеться важко відповісти, але це свідчить про те, що богослужіння відбувалося спільно⁶⁵. Відповідь на присутність у цьому рукописі 144 псалма, який тематично є подячною молитвою

⁶¹ Серед тропарів є непритаманий для Типіки тропар: «Хор святих ангелів і архангелів, і пророків, і апостолів, і мучеників, і справедливий і праведний збір священників, і всі святі прославляють тебе (рубрика [І він мовить:]) Святий, святий, святий, Господь Саваот. Повне небо і земля слави Твоїї». Пор.: Wade A. *Individual prayer in the monastic cell between Alexandria and Mount Sinai in the 13th century: the Hours in Sin. Ar.* 232, 13.

⁶² «О, заступнице християн, непохитна посереднице перед Творцем, не відкинь голосу грішних, які моляться з вірою, але, як добра, поспішно, допомагаючи нам, які взивають до Тебе з вірою. Будь скорою в заступництві і поспіши в молитві, Мати Божая, бо Ти заступниця всіх тих, хто тебе почитає». Пор.: Там само, 13.

⁶³ Там само, 11-14.

⁶⁴ Там само, 18.

⁶⁵ Там само, 14.

за поживу важко пояснити⁶⁶, але нам здається, що відповідь на це питання можна знайти у слов'янських рукописних Часословах XIII-XV ст., огляд яких буде зроблено у наступному розділі.

Відомі також свідчення західної традиції про причастя поза євхаристійним богослужінням. Згідно з Авреліаном, єпископом Арльським (546–551), монахи не брали часто участь у Месі, навіть у неділі і свята, а після Третього Часу всі молилися Господню молитву, співали псалми та приймали причастя. Месу ж служили тоді, коли це ініціював аббат⁶⁷. Ці свідчення, незважаючи на те, що вони становлять широку географічну, культурну та часову прірву, представляють чи натякають на практику Причастя в контексті молитви Часослова.

Беручи до уваги рукописи палестинського походження, *Sin. Gr. 863*, *Sin. Gr. 864*, *Taurinensis B. VII. 30* та часослов константинопольської традиції *Bar. Gr. 336*, які відображають практику домінуючих осередків християнського Сходу IX ст., можемо зробити висновок, що практика частого, а можливо щоденного причастя не була локальною особливістю палестинських монастирів св. Сави, а була глобальним явищем у християнській традиції. Про це свідчать сирійський Часослов *Berlin MS. Or. Oct 1019* та арабський Часослов *Sin. Ar. 232*, які містять залишки (тропар Дев'ятого Часу), які натякають на практику частого причастя в контексті добового кола. Звісно, ці джерела вказують найперше на локальну традицію та представляють нам різний етап еволюції та форми причасних чинів. Рукопис *Sin. Gr. 863* вказує на практику щоденного прийняття Євхаристії в контексті чину на причастя, натомість Часослови *Sin. Gr. 864*, *Taurinensis B. VII. 30* та *Bar. Gr. 336* лише натякають на цю практику.

Професор Р. Ф. Тафт⁶⁸ вказує на ще один рукопис, який датується поч. XII ст. та зберігається у бібліотеці Гарварду (*Harvard University Houghton Library Ms.*

⁶⁶ Вибрані стихи 144 псалма: «Очі всіх на Тебе уповають, ти їм своєчасно даєш поживу. Ти розтуляєш твою руку і насичуєш усе живе Твоїм благоволінням» (Пс 145, 15-16).

⁶⁷ Тафт Р. *Богослуження часослова на Сході та Заході*, 98-99.

⁶⁸ Тафт Р. *Частное причащение на Востоке во времена поздней античности*, 214.

Greek 3). У цьому рукописі Чин Ізобразительних структурно представлений у дещо розвиненому вигляді⁶⁹, але містить сліди причасного чину. На це вказує кінцева рубрика після стиха Пс. 33, 9 «*Πρὸ τῆς τῶν θεῶν καὶ ἁγίων μυστηρίων μεταλήψεως* [=Перед причастям божественних і святих тайн]»⁷⁰. Незважаючи, на те, що *Houghton Library, MS gr. 3* датується XII ст. він важливий у контексті нашого дослідження з декількох причин. По перше, він свідчить про те, що практика Причастя в контексті Чину Ізобразительних подекуди ще була фіксована навіть у XII ст. По друге, Чин Ізобразительних у цьому рукописі не має особливих молитов на Причастя, і тим не менше його вживали як причастительний чин. Це вказує те, що відсутність причастительних молитов не є остаточним критерієм, який свідчить про відсутність практики Причастя в контексті того чи іншого чину.

У рукописі *Houghton Library, MS gr.* чин Ізобразительних розміщений після дев'ятого часу, проте на початку цієї служби є рубрика, яка вказує на те, що якщо святкувалася Божественна Літургія, тоді Ізобразительні потрібно звершувати після Шостого Часу⁷¹. Це вказує на причину зміни місця цієї служби у добовому колі у деяких рукописах – після Шостого Часу. На Дев'ятому Часі цього рукопису зустрічаємо тропар «Ти, що висячи на дереві в дев'ятий час», який міститься у багатьох, досліджуваних нами джерелах, проте тут він іменується як молитва (*εὐχή*)⁷².

Ще один малодосліджений рукопис *Sinai gr. 870* (XIII)⁷³, на який вказує С. Алексопулос, датується XIII ст. та містить Чин Ізобразительних, який слідує після Шостого Часу та містить «залишки» причасного чину: молитви перед та

⁶⁹ Єдине, що структурно відрізняє Типіку із Гарварського Псалтиря від чину на Причастя *Sin. Gr. 863* – це початкові елементи: початок звичайний, псалми 102 та 145 із гимном Єдинородний Сину, а також кінцеві елементи після рубрики «*Πρὸ τῆς τῶν θεῶν καὶ ἁγίων μυστηρίων μεταλήψεως*»: Трисвяте, псалом 50, Тропар «Помилуй нас, Господи...», Слава: «Господи, помилуй нас...», І нині: «Милосердя двері». Пор.: Anderson J. - Parenti S. *A byzantine monastic office, 1105 A. D. Houghton Library, MS gr. 3. Washington 2016, 130-134.*

⁷⁰ Anderson J. - Parenti S. *A byzantine monastic office, 1105 A. D. Houghton Library, MS gr. 3, 132.*

⁷¹ Там само, 130.

⁷² Там само, 126.

⁷³ Оцифрований рукопис *Sinai gr. 870* посиланням: *Sinai gr. 870 // www.loc.gov* (25.05.2020).

після святого Причастя⁷⁴. Алексопулос, незважаючи на те, що *Sin. Gr. 863, Houghton Library Ms. Greek 3* та *Sinai gr. 870* розділяє часова прірва, об'єднує їх за наступними ознаками: проста архаїчна структура та наявність повних причасних молитов (*Sin. Gr. 863* та *Sinai gr. 870*), або рубрик, які вказують на залишки цих молитов (*Houghton Library Ms. Greek 3*)⁷⁵. Проте у *Sinai gr. 870* причасні молитви, про які говорить Алексопулос не є інтегровані в чин, а розділені орнаментом та окремим заголовком⁷⁶. Це свідчить про те, що вони не є частиною Чину Ізобразительних, а слідує окремо після нього. Виходячи з цього ми не можемо вважати Ізобразительні у *Sinai gr. 870* причасним чином. Наявність серії молитов перед і після Причастя у контексті Часослова можуть свідчити про практику приватної причасної побожності, особливо, коли взяти до уваги те, що такі причасні молитовні правила зустрічаються у багатьох рукописах, зокрема, у слов'янських рукописних збірниках, які ми розглядатимемо у наступному розділі.

Практика Причастя в контексті чину Ізобразительних зафіксована у рукописі *Sin. Gr. 863* (IX ст.). Чин побудований таким чином, аби приготувати та дати можливість причаститися Тіла Христового у дні, коли не звершується т. зв. «повна⁷⁷» Літургія. *Sin. Gr. 863* представляє архаїчну форму Ізобразительних у формі причасного чину. Проте не єдину, адже у Гарвардському рукописі *Houghton Library Ms. Greek* (XII ст.) міститься рубрика, яка вказує про те, що в контексті цієї служби відбувалось Причастя. Решту, переглянутих нами джерел, ілюструють структурний розвиток цієї служби, однак в більшості з них немає прямих вказівок, згідно яких, можна залічити їх до числа тих джерел, які зберегли Чин Ізобразительних як причасну службу.

⁷⁴ *Sin. Gr. 870*, арк. 64-78.

⁷⁵ Alexopoulos S. *The Presanctified Liturgy in the Byzantine Rite: A Comparative Analysis of its Origins, Evolution, and Structural Components*, 81-83.

⁷⁶ Пор. *Sinai gr. 870*, арк. 64. У додатку №4 подаємо оцифрований аркуш рукопису.

⁷⁷ Тобто Літургія Йоана Золотоустого та Василя Великого. Детальніше про формування цього означення див.: Рудейко В. «Христос посеред нас»: Впровадження у літургійне богослов'я Церков візантійської традиції. Львів 2015, 127.

Ізобразительні, як правило, сліднують після Дев'ятого часу. Проте у сирійському Часослові *Berlin MS. Or. Oct 1019*, арабському Часослові *Sin. Ar. 232* та у синайському *Sinai gr. 870* він розміщений після Шостого Часу, а *Houghton Library, MS gr. 3* містить рубрику, яка вказує, що причиною перенесення була Божественна Літургія, яка звершувалась того дня.

Тропар на Дев'ятому Часі містить згадку про Причастя Тіла Христового: «і безсмертної насолоди причасником мене появи Таїнств Твоїх» та зустрічається у вищезгаданих джерелах, натякає на те, що після дев'ятого часу відбувалося Причастя. Всі ці свідчення, які зустрічаються у різних рукописах: грецьких, сирійських, вірменських та арабських вказують на те, що практика частого, можливо, щоденного Причастя в контексті Чину Ізобразительних не була лише особливістю монахів обителі св. Сави, але представляє глобальну традицію на християнському Сході.

РОЗДІЛ II

ЧИН ІЗОБРАЗИТЕЛЬНИХ У СЛОВ'ЯНСЬКИХ ЧАСОСЛОВАХ

XIII-XV СТОЛІТЬ

Постіконоборчий період в історії візантійського богослужіння характерний тим, що монашество, яке вийшло переможцем іконоборчої дискусії, почало відігравати центральну роль у житті церкви: монахи стали посідати єпископські катедри, впливаючи на історію та розвиток богослужбових традицій. Цей етап розвитку візантійського богослужіння називають «студитською» реформою⁷⁸. Цей період богослужбового життя візантійців є досить складним для вивчення через обмаль матеріалу, який міг представляти богослужбові зміни, а ті джерела, які все-таки проливають світло на цю епоху є свідченням локальних традицій, і лише в сукупності можуть бути «джерелами» реконструкції цього періоду⁷⁹.

2.1. Коротка історія вивчення слов'янських рукописних Часословів

Дореволюційні дослідники не мали доступу до багатьох джерел, тому професор А. Дмитрієвський вважав, що до нас не дійшло жодних слов'янських Часословів, які відображали б період студитської епохи⁸⁰. Проте вже його учень Є. Дияковський представив для загалу науковців декілька нових для літургійної науки Часословів⁸¹. Подальші дослідження у цій сфері провів Е. Слива, який описав та згрупував відповідно до їх внутрішніх структур більше десяти слов'янських Часословів XIII-XV ст⁸². Не менш вагомою працею є неопубліковане дослідження І. Шугаєва, в якому він описав та проаналізував ряд

⁷⁸ Тафт Р. *Візантійський обряд: Коротка історія*. Львів 2011, 72-92.

⁷⁹ Детальніше про особливості студитської реформи див: Pott T. *La réforme liturgique byzantine. Étude du phénomène de l'évolution non-spontanée de la liturgie byzantine*. Roma 2000.

⁸⁰ Дмитриевский А. *Богослужение в Русской Церкви за первые пять веков // Православный собеседник* 3 (1882) 254.

⁸¹ Дияковський Е. *Последование часов и изобразительных: Историческое исследование*, 109-110.

⁸² Слива Е. *Часословы студийской традиции в славянских списках XIII-XV веков // Труды Отдела древнерусской литературы* 51 (1999) 91-106.

вибраних літургійних збірників XIV ст.⁸³. А. Щепеткін до групи слов'янських Часословів, які представили вищезгадані дослідники, долучив маловідомий рукопис XIV ст., який зберігається у фондах Російської національної бібліотеки – Часослов *Соф. 1129*⁸⁴. Сліва у своїй статті виокремив 13 (14⁸⁵) літургійних збірників XIII-XV ст., які містять богослужіння добового кола та представленні у нижчеперелічених рукописах⁸⁶:

1. РНБ. *Q.n.I.57* (XIII ст.);
 2. РНБ. *Соф. 1052* (XIV ст.);
 3. ГИМ. *Син. 325* (XIV ст.);
 4. РГАДА. *Туп. 46* (II пол. XIV ст.);
 5. РГАДА. *Туп. 47* (II пол. XIV ст.);
 6. РГАДА. *Туп. 48* (II пол. XIV ст.);
 7. ЯМЗ. *15481* (XIII ст.);
 8. *Sin. slav. 13* (кін. XIII — поч. XIV ст.);
 9. РГАДА. *Туп. 76* (II пол. XIV ст.);
 10. РНБ. *O.n.I.2* (XIV ст.);
 11. РНБ. *F.n.I.73* (XIV ст.);
 12. ИРЛИ. *Кар. 476* (кін. XIV — поч. XV ст.);
 13. БАН. *Археогр. 171* (кін. XIV — поч. XV ст.);⁸⁷
- [14. РБН. *Соф. 1229* (XIV ст.)⁸⁸].

⁸³ Шугаев И. *Древнерусские богослужебные сборники XIV в.: Историко-литургический анализ*. Дисертація кандилата богослов'я, Московская Духовная Академия 1999.

⁸⁴ Щепёткин А. *Часослов XIV в. (РНБ. Соф. 1129) и соответствующая ему богослужебная традиция // Вестник Екатеринбургской духовной семинарии* 27 (2019) 125-154.

⁸⁵ Якщо ще брати до уваги маловідомий Часослов *Соф. 1129* про який ми згадували вище.

⁸⁶ Слива Е. *Часословы студийской традиции в славянских списках XIII-XV веков*, 92-93.

⁸⁷ Насправді богослужбові збірники *ИРЛИ. Кар. 476* та *БАН. Археогр. 171* є частинами одного рукопису, які були розділені та зберігались у різних бібліотеках: Слива Е. *Часословы студийской традиции в славянских списках XIII-XV веков*, 98.

⁸⁸ Опис цього рукопису та його порівняльний аналіз у відношенні до інших Часословів див.: Щепёткин А, *Часослов XIV в. (РНБ. Соф. 1129) и соответствующая ему богослужебная традиция*, 125-154.

2.2. Келійний та парафіальний характер богослужбової практики

Слов'янські Часослови XIII-XV ст. є цікавими для дослідження богослужбового життя т. зв. студитської епохи. Е. Сліва виокремлює декілька спільних ознак, відповідно до яких ці рукописні збірники можна віднести до студитської традиції: а) особлива структура початку звичайного; б) шостий псалом, який розпочинає богослужіння Утрені та Вечірні; в) відсутність північного богослужіння та інші⁸⁹. Звісно, що кожен з рукописів є унікальним, адже відображає локальну традицію, але в порівнянні ці літургійні збірники представляють взаємовпливи та є ключем для дослідження загальної практики, яка була домінуючою в цей період.

Дослідники здебільше відносять слов'янські Часослови XIII-XV ст. до келійних богослужбових книг. Як вказує Шугаєв, наявність у рукописах окремих келійних молитов та вказівок підтверджують цю гіпотезу⁹⁰. Наприклад, на початку рукопису *ГИМ. Син. 325* є рубрика: «како подобает пѣт в кѣльи мнѣхъ днѣвнѣ и ноцѣннѣ чѣ не токмо мнѣхъ но и бѣлцемъ бѣлюбнѣмъ»⁹¹. Відповідно до цієї рубрики місцем звершення богослужіння є келія або приватний дім, що вказує на приватний тип звершення служби, ба більше не лише монахи, але одруженому духовенству («бѣлцемъ бѣлюбнѣмъ») рекомендується звершувати богослужіння часів у приватний спосіб.

Більшість слов'янських Часословів є збірниками, які поєднують у собі вибрані служби Часослова та Октоїха, або Мінеї свідчать про зручність для сповнення служб у келійний спосіб, коли велике число книг для індивідуального вжитку є неможливим⁹². Є. Сліва вказує на ще одну особливість слов'янських збірників: особлива форма початкових молитов у студитській традиції, яка не

⁸⁹ Сліва Е. *Часословы студийской традиции в славянских списках XIII–XV веков*, 93-96.

⁹⁰ Шугаев И. *Древнерусские богослужебные сборники XIV в.: Историко-литургический анализ*, 159.

⁹¹ *ГИМ. Син. 325*, арк. 1.

⁹² Шугаев И. *Древнерусские богослужебные сборники XIV в.: Историко-литургический анализ*, 159.

починається із доксологічних молитов (Слава Тобі, Боже наш; Слава, і нині; Трисвяте), а починається просительною молитвою «г҃и і҃с х҃е наш помноѡи наѡ», яка є елементом келійного богослужіння⁹³. Чимало із переглянутих нами рукописів мають у своєму змісті келійні послідування: молебні канони до Богородиці, ангела-хоронителя тощо⁹⁴, а також приватні молитви⁹⁵ та поучення⁹⁶. Сліва зараховує до числа таких Часословів ряд рукописів: *РНБ. Q.n.1.57, ЯМЗ. 15481, РНБ. Соф. 1052, РНБ. О.п.1.2 та ГИМ. Син. 325*⁹⁷.

Слов'янські збірники XIII-XV ст. відображають не лише келійну практику, але й спробу адаптації її до спільнотного монашого чи, можливо, парафіального зібрання. Наприклад, рукопис *РГАДА. Тип. 48* містить прокімени, апостольські та євангельські читання, які мають відношення до звершення воскресної Божественної Літургії⁹⁸. Ймовірно, що ці змінні елементи Божественної Літургії використовувалися підчас Божественної Літургії у монастирських храмах, або ж їх використовували келійно, інтегруючи їх у Обідницю. Цікаво те, що прокімени та алилуя зі стихами у службі перших трьох гласів⁹⁹ є дописані на маргінесі рукопису, що вказує на те, що редактор при переписуванні користувався келійним джерелом, в якому були відсутні прокімени та алилуя, але потім виправив цю помилку на полях, адаптувавши рукопис до спільнотного вжитку¹⁰⁰. Цей рукопис представляє не лише вибрані служби воскресної служби, але й щоденної Літургії із апостольськими та євангельськими читаннями протягом цілого тижня¹⁰¹. Таку

⁹³ Слива Е. *Часословы студийской традиции в славянских списках XIII–XV веков*, 94.

⁹⁴ У рукописах є різного роду молебні канони: за недужих, покаяльні, пор. *РНБ. Соф. 1052*, арк. 206-231; до Богородиці, ангела-хоронителя, за упокій, пор. *ГИМ. Син.325*, арк. 193-201, *РГАДА. Тип. 47*, арк. 125-137.

⁹⁵ У рукописі *РНБ. Q.n.1.57* є ряд приватних молитов до Богородиці, вечірніх молитов, які мають келійне призначення. Пор. *РНБ. Q.n.1.57*, арк. 200-230.

⁹⁶ Наприклад, поучення монахам, пор.: *РНБ. Соф. 1052*, арк. 294-295.

⁹⁷ Слива Е. *Часословы студийской традиции в славянских списках XIII–XV веков*, 97.

⁹⁸ У воскресній службі першого гласу містяться апостольські та євангельські читання, як про це вказує Шугаєв, див.: Шугаєв И. *Древнерусские богослужебные сборники XIV в.: Историко-литургический анализ*, 161. Ми звірили ці дані із рукописом *РГАДА. Тип. 48*, арк. 61-62.

⁹⁹ Шугаєв пише, що ця практика дописування прокіменів та алилуя для апостольських читань на маргенесі рукопису притаманна воскресній службі перших чотирьох гласів, але детальний огляд рукопису *РГАДА. Тип. 48* свідчить про те, що така практика є лише на полях воскресної служби перших трьох гласів, а починаючи з четвертого гласу прокімени та алилуя інтегровані у загальний текст рукопису, пор. *РГАДА. Тип. 48*, арк. 84.

¹⁰⁰ Шугаєв И. *Древнерусские богослужебные сборники XIV в.: Историко-литургический анализ*, 162; пор.: *РГАДА. Тип. 48*, арк. 61, 68, 76-77.

¹⁰¹ Там само, 117-151.

ж систему щоденних читань на Божественній Літургії містить рукопис *РНБ. Соф. 1052*¹⁰². Ці елементи у літургійних збірниках можуть вказувати на спільнотний характер досліджуваних нами рукописів, а не лише виключно келійне їхнє призначення. Підтвердженням цієї думки, можемо вважати певні діалогічні фрагменти: «БЛ҃ГВѢ І҃ТІ Н· БЛ҃ГВИ О҃ЧЕ» або згадки про служіння священника та диякона на Повечір'ї¹⁰³. Звісно, що заклик «БЛ҃ГВИ О҃ЧЕ» може мати відношення не лише до священника, але також до ігумена, який міг не бути священнослужителем.

Богослужбові слов'янські збірники XIII-XVст., незважаючи на те, що за характером є літургійними збірниками, призначеними для келійного вжитку, відображають двояку функцію використання: храмового монашого богослужіння, парафіяльної та приватної богослужбової практики¹⁰⁴.

Місце та призначення чину Ізобразительних у слов'янських Часословах ілюструє, що ця служба не мала прямого відношення до євхаристійного богослужіння. Однак студитські Типікони¹⁰⁵ – регулятори порядку звершення богослужіння, відображають більш близьке відношення чину Ізобразительних до Божественної Літургії.

Типікон Алексія Студита (далі - ТАС) – богослужбовий регулятор студитської епохи, приписує декілька варіантів звершення Чину Ізобразительних¹⁰⁶. Так, наприклад, він вказує здійснювати цю службу після дев'ятого часу¹⁰⁷. Якщо чин Ізобразительних звершуються в храмі, то перші два псалми (102 та 145) опускаються, і Чин розпочинається із євангельських блаженств¹⁰⁸. ТАС також представляє використання початкових псалмів із Чину

¹⁰² Пор. *РНБ. Соф. 1052*, акр. 276-287.

¹⁰³ Пор. *РНБ. О.п.1.2*, арк. 36, *РНБ. Q.n.1.57*, арк. 146. Щепеткин також представляє Повечір'я, яке є спільнотним богослужінням: Щепеткин А. *Часослов XIV века О.п.1.2 в сравнении с другими древнерусскими Часословами*, 129-137.

¹⁰⁴ Шугаев И. *Древнерусские богослужебные сборники XIV в.: Историко-литургический анализ*, 162.

¹⁰⁵ Тафт Р. *Студийские Типиконы // Литургический лексикон*. Омск 2013, 147.

¹⁰⁶ Лукашевич А. *Изобразительны // Православная энциклопедия*. Т. XXI: Москва 2009, 347–351.

¹⁰⁷ Пентковский А. *Типикон Патриарха Алексия Студита в Византии и на Руси*. Москва 2001, 276.

¹⁰⁸ Там само, 237.

Ізобразительних на Літургії, як альтернатива традиційним початковим антифонам¹⁰⁹. Цікаво, що у ТАС ця служба не називається, власне, Чином Ізобразительних або Обідницею, але «блжєньнаа»; коли ж йде мова про використання початкових псалмів із Чину Ізобразительних на Літургії – «*ѡустановленни ѱмѣн блжн дѣла моа*»¹¹⁰.

Така практика свідчить спробу інтеграції Чину Ізобразительних серед богослужбової палітри II тисячоліття: деякі її частини входять до Божественної Літургії, або ця служба приєднується до чинопослідування часів, як бачимо у слов'янських пам'ятках XIII-XVст. Очевидним є те, що така адаптація є не зовсім вдалою, адже в такий спосіб чин втрачає первісну причасну функцію.

2.3. Опис структур чину Ізобразительних у слов'янських рукописних збірниках

Із вищезгаданого переліку Е. Сліви для нас важливими будуть ті рукописи, які містять чин Ізобразительних. Проблема полягає в тому, що деякі із рукописів не дійшли до нас у цілісному стані, у них відсутні певні сторінки, що дає нам змогу лише припускати про їхню внутрішню структуру. Тому в контексті нашого дослідження ми звертаємо увагу лише на ті джерела, які містять Чин Ізобразительних та до яких ми мали доступ: 1) РНБ. *Q.n.I.57*; 2) РНБ. *Соф. 1052*; 3) ГИМ. *Син. 325*; 4) РГАДА. *Тун. 47*; 5) РГАДА. *Тун. 48*; 6) ЯМЗ. *15481*; 7) *Sin. slav. 13*; 8) РГАДА. *Тун. 76*; 9) РНБ. *О.n.I.2*; 10) РНБ. *F.n.I.73*.

Число перелічених рукописів є великим, тому ми вдаватимемось до короткого опису змісту рукопису, після якого ми коротко опишемо структуру

¹⁰⁹ Наприклад, у Квітну неділю приписується використовувати ізобразительні псалми на Літургії: *начинаеть с блжтвєньнаа литѹргна и поють ѡставьныа псалмы на блжньныхъ*. Пор. Пентковский А. *Типикон Патриарха Алексия Студита в Византии и на Руси*, 247.

¹¹⁰ Детальніше про це див.: Шугаев И. *Древнерусские богослужебные сборники XIV в.: Историко-литургический анализ*, 69-70.

чину Ізобразительних, беручи до уваги, яке місце ця служба посідає у джерелі та особливості її структури.

1) РНБ. Q.n.I.57¹¹¹

Рукопис складається із 230 аркушів та містить у собі служби добового кола (1-200 арк.) та інші приватні келійні послідування (200-230 арк.)¹¹². У рукописі Q.n.I.57 Обідниця розміщена на 63-119 аркушах¹¹³ та починається з третього часу¹¹⁴.

Типові елементи чину Ізобразительних зустрічаємо на 106 аркуші без жодної вказівки на закінчення попередньої (дев'ятого часу) чи початок нової служби (чину Ізобразительних) та має таку структуру: псалом 102; Слава, і нині: повторення першого стиха із приспівом «Благословен еси, Господи»¹¹⁵; псалом 145; Слава, і нині: «Єдинородний Сину»¹¹⁶; Господи, помилуй (3), Слава, і нині: євангельські блаженства¹¹⁷; апостольські читання та стихи «Пом'яни мене, Господи», тропарі «Хор небесний», стих псалма 33:6, Слава: «Собор святих», І нині: Символ віри¹¹⁸; «Отче наш», Господи, помилуй (3) та молитва «Господи, Боже мій, що преславну Твою матір¹¹⁹»; Господи, помилуй (30) та «Єдин свят», «Буди ім'я Господнє» (3), Слава, і нині: Господи, помилуй (3)¹²⁰; псалом 33, Слава, і нині: Господи, помилуй (3)¹²¹. Опісля цього слідує молитви перед та після обіду, які є частиною чину¹²².

¹¹¹ Цей рукопис доступний за посиланням: РНБ. Q.n.I.57 // nlr.ru (10.10.2020).

¹¹² Детальний опис цього джерела див.: *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР XI— XIII вв.* Москва 1984, 285.

¹¹³ Він складається цілий комплекс богослужінь зібраних воедино: Третій, Шостий, Дев'ятий Часи, Чин Ізобразительних та молитви до та після обіду.

¹¹⁴ Пор.: РНБ. Q.n.I.57, арк. 63л.

¹¹⁵ Пор.: Там само,, арк. 106об-108 об.

¹¹⁶ Там само, арк. 108об-109об.

¹¹⁷ Там само, арк. 110-111.

¹¹⁸ Там само, арк. 111-л.111. У рукописі РНБ. Q.n.I.57 Символ віри обривається фразою [ѡѡцѡ роженѡ прѣ], а наступна сторінка починається частиною молитви [ноубю мѣръ ѡвою], пор.: арк. 111об-112. Відсутні сторінки знаходяться у фондах РНБ. Q.n.I.38. Детальніше про це див.: *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР XI— XIII*, 285.

¹¹⁹ Початок цієї молитви є у РНБ. Q.n.I.38, арк. 1 та доступний за посиланням: РНБ. Q.n.I.38 // nlr.ru (11.10.2020). Продовження рукопису див.: РНБ Q.n.I.57, арк. 112-113.

¹²⁰ Там само, арк. 113.

¹²¹ Там само, арк. 113-115.

¹²² Там само, арк. 115-119.

2) *ГИМ. Син. 325*¹²³

Цей рукопис складається із 268 аркушів та містить у собі Псалтир, вибрані служби Октоїха та Часослова. Детальний опис цього джерела вперше здійснив А. Горский¹²⁴. Також велику увагу йому приділяє І. Шугаєв у своєму дослідженні слов'янських збірників XIV ст.¹²⁵. Тому не будемо описувати структуру цього рукопису, але розглянемо свідчення, які стосуються чину Ізобразительних. Він зафіксований на 10-11 аркушах рукопису. Рукопис не можемо вважати повним, адже він є обірваний в багатьох місцях. Відповідно у цьому рукописі структура чину представлена фрагментарно: псалом 102 та 145, останній же закінчується третім стихом на кінці 10 листка. Наступна сторінка починається із шостого стиха 33 псалма, який є кінцевим у цьому чині¹²⁶. Хоч у цьому рукописі Ізобразительним псалмам передують завершальна частина 9 часу (уривок 83 псалма та дві кінцеві молитви) можемо припустити, що втрачені листки містили інші малі Часи, бо їм передують п'ята біблійна пісня Утрені¹²⁷.

4) *РГАДА. Тин. 47*¹²⁸

Рукопис складається із служб добового кола: Утрені з біблійними піснями (арк. 2А-34А); служби Часів (арк. 34Б-53Б); Ізобразительних (арк. 53Б-61М); Вечірні (арк. 62А- 79Б) і Повечір'я (арк. 79Б-95Б); а також канону Богородиці (арк. 95Б-100В), воскресних тропарів і богородичних (арк. 100Г-104Б), Місяцеслова (арк. 104Б-124Г), двох канонів (арк. 125А-131В), служби на Благовіщення (арк. 137А-149Г) та правила на причастя (арк. 149Г-160Б).

¹²³ Рукопис доступний за посиланням: *ГИМ. Син. 325* // catalog.shm.ru (17.10.2020).

¹²⁴ Горский А. - Невоструев К. *Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки*. Москва 1869.

¹²⁵ Шугаев И. *Древнерусские богослужебные сборники XIV в.: Историко-литургический анализ*, 18-25.

¹²⁶ Пор.: *ГИМ. Син. 325*, арк. 10-11.

¹²⁷ Пор.: Там само, арк. 8-9.

¹²⁸ Часослов оцифрований РГАДА за посиланням: *РГАДА. Тин. 47* // nlr.ru (25.10.2020).

Чин Ізобразительних поєднаний із службою третього, шостого та дев'ятого часів під заголовком чин чѣовъ (арк. 53Б-61), а Перший Час приєднаний до Утрени (2А-53А). Чин Ізобразительних у цьому Часослові має таку структуру: псалом 102 та 145, які слідують один за одним без малого славослов'я¹²⁹; Слава, і нині: Єдинородний Сину та блаженні, які завершується тропарем, якого ми досі не зустрічали «Плач Петра»¹³⁰. Далі слідує апостольське читання та Євангелія¹³¹; стихи: «Пом'яни мене, Господи», тропарі: «Хор небесний», стих псалма 33:6, «Хор святих» та Вірую¹³²; Отче наш, Господи, помилуй (12), «Єдин свят», «Буди ім'я Господнє» (3)¹³³; псалом 33 та Чеснішу¹³⁴.

5) РГАДА. Тун. 48¹³⁵

Часослов складається із 151 сторінок без початкових та кінцевих листків. Містить Утренью, Перший, Третій, Шостий та Дев'ятий Часи (без міжчась) та чин Ізобразительних, Вечірню та чин великого Повечір'я (арк. 1–41). У рукописі також подані степенні антифони та воскресні євангелія (арк.41–54); службу Октоїха (арк.54-151).

Чин Ізобразительних (арк.25-28) у цьому Часослові має наступну структуру: ізобразительні псалми (102 та 145), які поєднанні між собою стихом: «Господи, помилуй (12), Славлю Отця, і Сина, і Святого Духа силу»¹³⁶; Слава, і нині: «Єдинородний Сину» та блаженства, які завершуються стихами «Пом'яни, мене Господи», тропарі: «Хор небесний», стих псалма 33:6, «Собор святих» та Символ віри¹³⁷; Отче наш та молитва «Господи, Боже наш, що Твою преславну

¹²⁹ РГАДА. Тун. 47, арк. 53Б-55Г.

¹³⁰ Петровъ приими плачь гн. приими хѣ мое покаяныє. мѣгьлами айъз чѣовъхъ дайже ми грѣховъ огьбавленіє. слава и нини помани ма хѣ єіє вьєго мнра. простръй рѣцѣ свой на крѣтѣ на нель пригвождь рѣкопнаныє грѣховъ монхъ яко млѣвъ. Пор.: РГАДА. Тун. 47, арк. 53Г-57-В.

¹³¹ II Кор 6, 166-7-1 та Лк 12, 16-21.

¹³² РГАДА. Тун. 47, арк. 58В-60А.

¹³³ Там само, арк. 60А-60Б.

¹³⁴ Там само, арк. 60А-61Г.

¹³⁵ Рукопис доступний за посиланням: РГАДА. Тун. 48 // nlr.ru (26.10.2020).

¹³⁶ РГАДА. Тун. 48, арк. 25.

¹³⁷ Там само, арк. 26.

Матір»¹³⁸; Господи помилуй (12), «Єдин свят», «Будь ім'я Господнє» (3) та 33 псалом¹³⁹. Опісля слідує Вечірня.

б) ЯМЗ. 15481

Ярославський Часослов важливий рукопис в контексті нашого дослідження, бо відображає студитську традицію, але водночас містить комплекс богослужінь, які виходять за рамки, порівнювальних нами Часословів. Історію дослідження цього рукопису, порівняння цього джерела із іншими рукописами, а також повний його опис здійснив Д. Юдин¹⁴⁰.

Чин Ізобразительних у цьому Часослові має цікаву та досить розширену структуру: ізобразительні псалми (102 та 145), які з'єднанні стихом «Славлю Отця, і Сина, і Святого [Духа]», після яких слідує гімн «Єдинородний Сину»¹⁴¹; євангельські блаженства зі стихами та тропарями¹⁴²; Символ віри та «Отче наш», після яких слідує ряд молитов, яких не зустрічаємо в Часословах, які ми розглянули: а) « Владико, Господи Вседержителю, предвічний царю»; б) Вірних Твоїх, Господи, утверди; в) Ще молюся тобі, Владико Чоловіколюбче» та молитва «Господи, Боже наш, що Твою преславну Матір», остання є досить поширеною у слов'янських Часословах¹⁴³; Господи, помилуй (40), Слава, і нині: «Благословіть, святі, благослови, отче», «Єдин свят», «Буди ім'я Господнє» (3) та псалом 33¹⁴⁴. Завершує чин молитва до Богородиці¹⁴⁵ та ряд богородичних тропарів¹⁴⁶ та

¹³⁸ РГАДА. Туп. 48, арк. 26-27. У додатку №5 подаємо цифрову копію молитви.

¹³⁹ Там само, арк. 27-28.

¹⁴⁰ Юдин Д. *История и проблемы описания Ярославского Часослова XIII в.* // *Богословский вестник* 37 (2020) 258–292.

¹⁴¹ ЯМЗ. 15481, арк. 51-54.

¹⁴² Там, само, арк. 54-56.

¹⁴³ Ця молитва також є в чині Ізобразительних у рукописах РНБ. *Q.n.I.57*, РНБ. *Соф. 1052*, РГАДА. *Туп. 48*, РНБ. *О.п.1.2*, РНБ. *Ф.п.1.73*.

¹⁴⁴ ЯМЗ. 15481, арк. 67-69.

¹⁴⁵ Нынѣ припадаю ти гже. помилуй ма много язгрѣшнѣша и пѣннѣ недорочно прѣимн. из ѡбѣтъ сквернѣнѣх прѣнашаємо. сѣа молации ѡпоуѣтъ грѣховъ даровати нына. *Пор.: ЯМЗ. 15481*, арк. 69.

¹⁴⁶ [Отъ сѣгѣа иконы твоѣа прѣгѣла дѣо вѣце], [Почерпанте члѣци цѣльбоу дшамъ], [Побѣдоу нмоуше крѣпкоу та снлоу], *пор. ЯМЗ. 15481*, арк. 70.

кінцева молитва «Пресвятая Владичице, Діво Богородице Ти вища від ангелів»¹⁴⁷.

7) *Sin. slav. 13*¹⁴⁸

Рукопис із відомої синайської колекції монастиря св. Катерини складається із 185 аркушів. Чин Ізобразительних у цьому приєднаний до служби часів без особливого заголовку та складається із таких частин: Псалма 102 та 145, які поєднані між собою стихом «Слаблю Отця, і Сина, і Святого Духа»¹⁴⁹; Слава, і нині: Єдинородний Сину¹⁵⁰; Блаженств із тропарями «Хор небесний», стиха псалма 33:6, «Собор святих» та Символу віри, після яких слідує Господня молитва, Господи помилуй (30) та «Єдин свят»¹⁵¹. Завершує чин псалом 33¹⁵². Цікаво, що після цієї служби слідує ранкова служба, (Утрєня та перший час), а не Вечірня.

8) *РГАДА. Tun. 76*¹⁵³

Рукопис складається із двох частин: перший частина (акр. 1-132) датується 1313 р. на підставі запису переписувача на акр.111 про сонячне затемнення¹⁵⁴ та містить службу Октоїха та інші піснеспіви. Друга частина (арк. 133-248) є додатком до цього рукопису та написана пізніше. Складається із служб добового кола, місяцеслова, канонів (Богородиці, ангелу-хоронителю, заупокійний) та правила на причастя.

Чин Ізобразительних розміщений у цьому Часослові в контексті служби часів, після дев'ятого часу, на 155-163 листах та має таку структуру: ізобразительні псалми (102 та 145), Єдинородний Сину та євангельські

¹⁴⁷ ЯМЗ. 15481, арк. 70-73.

¹⁴⁸ Часослов оцифрований Бібліотекою Конгресу США за посиланням: *Sin. slav. 13* // www.loc.gov (29.10.2020).

¹⁴⁹ *Sin. slav. 13*, арк. 26-28.

¹⁵⁰ Там само, арк. 29.

¹⁵¹ Там само, арк. 29-31.

¹⁵² Там само, арк. 32-33.

¹⁵³ Часослов оцифрований РГАДА за посиланням: *РГАДА. Tun. 76* // nlr.ru (29.10.2020).

¹⁵⁴ Пор. *РГАДА. Tun. 76*, арк. 111.

блаженства¹⁵⁵; тропарі «Хор небесний», стих псалма 33:6, «Хор святих», «Собор святих» та Символ віри¹⁵⁶; Господи, помилуй: «Єдин свят», «Буди ім'я Господнє» (3); псалом 33 та «Чеснішу»¹⁵⁷. Як і в рукописі РГАДА. *Тун.* 48 наступною службою слідує Утреня.

9) РНБ. *О.п.І.2*¹⁵⁸

Короткий опис цього Часослова можемо зустріти у К. Калайдовича¹⁵⁹ та Є. Гранстреми¹⁶⁰. Більш детальне дослідження цього рукопису здійснив А. Щепеткін, який порівняв цей рукопис із іншими відомими нам слов'янськими Часословами цього періоду¹⁶¹.

Чин Ізобразительних у цьому Часослові складається із таких елементів: ізобразительних псалмів (102 та 145¹⁶²); Слава, і нині: Єдинородний Сину, Господи, помилуй (3) та блаженств¹⁶³; апостольських та євангельських читань¹⁶⁴. Після читання слідують стихи «Пом'яни мене, Господи» та тропарі: «Хор небесний», стих псалма 33:6, «Собор святих», Слава: «Хор Небесний», І нині: Символ віри¹⁶⁵; «Отче наш», Господи, помилуй (3) та молитва «Господи, Боже наш, що Твою преславну Матір»¹⁶⁶; Господи, помилуй (50), «Єдин свят», «Буди ім'я Господнє» (3), Слава, і нині: Господи, помилуй (3) та 33 псалом, який завершується Слава, і нині: Господи, помилуй: Благослови, отче¹⁶⁷. Опісля

¹⁵⁵ Пор. РГАДА. *Тун.* 76, арк.155-159.

¹⁵⁶ Там само, арк.159-161. Цікаво, що у цьому рукописі немає Господньої молитви, яка зазвичай слідує після Символа віри.

¹⁵⁷ Там само, арк. 161-163.

¹⁵⁸ Посилання на оцифровану копію рукопису: РНБ. *О.п.І.2* // nlr.ru (02.11.2020).

¹⁵⁹ Калайдович К. *Обстоятельное описание славяно-российских рукописей, хранящихся в Москве, в библиотеке графа Ф.А. Толстого.* Москва 1825, 561.

¹⁶⁰ Гранстрем Е. *Описание русских и славянских пергаменных рукописей: Рукописи русские, болгарские, молдовлахийские, сербские.* Ленинград 1953, 56.

¹⁶¹ Щепеткин А. *Часослов XIV века О.п.І.2 в сравнении с другими дренерусскими Часословами // Церковь, богословие, история: материалы VII Всероссийской научно-богословской конференции.* Екатеринбург 2019, 197-208.

¹⁶² Псалми поєднанні між собою додатком: Господи, помилуй (3), Слава, і нині: славлю оца и сына и сего дха. Пор.: РНБ. *О.п.І.2*, арк. 60.

¹⁶³ Там само, арк. 61-62.

¹⁶⁴ 2 Кор 9, 6-11 та Лк 6, 31-36.

¹⁶⁵ РНБ. *О.п.І.2*, арк. 64-65.

¹⁶⁶ Там само, арк. 65-66.

¹⁶⁷ Там само, арк. 66-51.

поданий 144 псалом, який приписано співати «*ндобчи на обѣдз*» та молитви перед та після трапези¹⁶⁸.

Присутність 144 псалма, який у цього джерелі прив'язаний до трапезних молитов дає відповідь на його загадкове місце у арабському Часослові *Sin. Ar. 232*, який ми розглядали у попередньому розділі. У *Sin. Ar. 232* псалом 144 належить до завершальної частини чину Ізобразительних, однак у рукописі відсутнє жодне пояснення використання цього псалма у чині¹⁶⁹. Зміст цього псалма є подячною молитвою за даровані дари, їжу від Бога¹⁷⁰, а у *РНБ. О.п.І.2* він належить до трапезних молитов, тому ми можемо припустити, що завершальний 144 псалом у *Sin. Ar. 232* є початком трапезних молитов, які у деяких слов'янських рукописах завершують чин Ізобразительних. Особливістю цього рукопису є наявність нічних часів¹⁷¹, які дещо розширюють традиційне коло із дев'яти богослужінь та кінцева молитва наприкінці нічних часів аналогів якої не знаходимо у інших Часословах¹⁷².

10) *РНБ. Ф.п.І.73*¹⁷³

Є. Гранстрем описала цей рукопис, називаючи його «Рязанським служебником» та звертаючи увагу на підписи на маргінесі книги¹⁷⁴. Повний опис цього джерела здійснив І. Шугаєв¹⁷⁵.

Чин Ізобразительних у цьому Часослові приєднаний до служби третього, шостого та дев'ятого часу під заголовком «*чин обѣъни*», який слідує після утрени.

¹⁶⁸ *РНБ. О.п.І.2*, арк. 52-55.

¹⁶⁹ Пор.: Wade A. *Individual prayer in the monastic cell between Alexandria and Mount Sinai in the 13th century: the Hours in Sin. Ar. 232*, 14.

¹⁷⁰ Вибрані стихи 144 псалма: «Очі всіх на Тебе уповають, ти їм своєчасно даєш поживу. Ти розтуляєш твою руку і насичуєш усе живе Твоїм благоволінням» (Пс 145, 15-16).

¹⁷¹ Ця служба також присутня у рукописах *РНБ. Q.n.I.57* та *РНБ. Соф. 1052*. Порівняння цієї служби та структур див.: Щепеткин А. *Часослов XIV века О.п.І.2 в сравнении с другими дренерусскими Часословами*, 205-208.

¹⁷² «Во имя Єдиночадного Сина Твоего, Господа нашего Ісуса Христа...». Пор.: А. Щепеткин, *Часослов XIV века О.п.І.2 в сравнении с другими дренерусскими Часословами*, 207.

¹⁷³ Оцифрована копія рукопису *РНБ. Ф.п.І.73* за посиланням: *РНБ. Ф.п.І.73* // nlr.ru (05.11.2020).

¹⁷⁴ Гранстрем Е. *Описание русских и славянских пергаменных рукописей: Рукописи русские, болгарские, молдовлахийские, сербские*. Ленинград 1953, 53-54.

¹⁷⁵ Шугаев И. *Древнерусские богослужебные сборники XIV в.: Историко-литургический анализ*, 25-32.

РОЗДІЛ II: ЧИН ІЗОБРАЗИТЕЛЬНИХ У СЛОВ'ЯНСЬКИХ ЧАСОСЛОВАХ XIII-XV
СТОЛІТЬ

Він має характерну структуру: псалом 102, Господи, помилуй (3), Слава, і нині: «Славлю Отця, і Сина, і Святого [Духа]» та 145 псалом¹⁷⁶; Слава, і нині: «Єдинородний Сину»; Господи, помилуй (12), Слава, і нині: євангельські блаженства зі стихами «Пом'яни мене, Господи»¹⁷⁷; тропарі: «Хор небесний», стих псалма 33:6, «Хор ангелів», «Хор святих» та Символ віри¹⁷⁸. Опісля слідує «Отче наш» та молитва Господи, Боже наш, що Твою преславну Матір¹⁷⁹; Господи, помилуй (50), «Єдин свят», «Будь ім'я Господнє» (3), Слава, і нині: «Благословіте, святі, Господи, благослови, отче» та псалом 33, який завершується піснеспівом «Чеснішу», Господи, помилуй (12), Слава, і нині: «Благословіте, святі»¹⁸⁰. Опісля цього слідують молитви перед та після обіду, які є в контексті цього чину та Вечірня.

Порівнюючи структуру та місце розташування чину Ізобразительних з іншими згаданими нами рукописами, ми можемо побачити основний «хребет» цієї служби, а також відмінності між внутрішніми структурами. Результати порівняння представляємо у таблиці:

	<i>Р</i>	<i>Р</i>	<i>Г</i>	<i>Р</i>	<i>Р</i>	<i>Я</i>	<i>С</i>	<i>Р</i>	<i>Р</i>	<i>Р</i>
	<i>Н</i>	<i>Н</i>	<i>И</i>	<i>Г</i>	<i>Г</i>	<i>М</i>	<i>І</i>	<i>Г</i>	<i>Н</i>	<i>Н</i>
	<i>Б.</i>	<i>Б.</i>	<i>М.</i>	<i>А</i>	<i>А</i>	<i>З.</i>	<i>Н.</i>	<i>А</i>	<i>Б.</i>	<i>Б.</i>
	<i>Q.</i>	<i>С</i>	<i>С</i>	<i>А.</i>	<i>А.</i>	<i>1</i>	<i>С</i>	<i>Д</i>	<i>О.</i>	<i>Е.</i>
	<i>п.</i>	<i>О</i>	<i>И</i>			<i>5</i>	<i>L</i>		<i>п.</i>	<i>п.</i>
	<i>І.</i>	<i>Ф.</i>	<i>Н.</i>	<i>Т</i>	<i>Т</i>	<i>4</i>	<i>А</i>	<i>Т</i>	<i>І.</i>	<i>І.</i>
	<i>57</i>	<i>1</i>	<i>3</i>	<i>И</i>	<i>И</i>	<i>8</i>	<i>V.</i>	<i>И</i>	<i>2</i>	<i>7</i>
		<i>0</i>	<i>2</i>	<i>П.</i>	<i>П.</i>	<i>1</i>	<i>13</i>	<i>П.</i>		<i>3</i>
		<i>5</i>	<i>5</i>	<i>4</i>	<i>4</i>			<i>7</i>		
		<i>2</i>		<i>7</i>	<i>8</i>			<i>8</i>		
Псалом 102	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Стих славлю оца і сина і свго духа		✓	(✓) ¹⁸¹		✓	✓	✓			✓

¹⁷⁶ РНБ. Ф.п.І.73, арк. 39В-40Б.

¹⁷⁷ Там само, арк.40Б-40Г.

¹⁷⁸ Там само, арк. 40Г-41В.

¹⁷⁹ Там само, арк. 41В-41Г.

¹⁸⁰ Там само, арк. 41Г-42В.

¹⁸¹ Ці частини (✓) ймовірні, бо рукопис на сьогодні не є цілісно, адже має втрачені аркуші.

РОЗДІЛ II: ЧИН ІЗОБРАЗИТЕЛЬНИХ У СЛОВ'ЯНСЬКИХ ЧАСОСЛОВАХ XIII-XV
СТОЛІТЬ

Псалом 145	✓	✓	(✓)	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Єдинокродний Сину	✓	✓	(✓)	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Євангельські блаженства	✓	✓	(✓)	✓ ¹⁸²	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Апостол та Євангеліє				✓					✓	
Стихи Поманн ма гн̑ (3)	✓	✓	(✓)	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Тропарі Ликъ небын (4)	✓ (2) 183	✓ (4)	(✓)	✓ (4)	✓ (3)		✓ (3)	✓ (4)	✓ (4)	✓ (4)
Символ віри	✓	✓	(✓)	✓	✓		✓	✓	✓	✓
Отче наш	✓	✓	(✓)	✓	✓		✓	✓	✓	✓
Молитва Гн̑ бѣ мон нже преславноѹ мѣрь свою	✓	✓	(✓)		✓				✓	✓
Господи, помилуй (30), Єдинъ сѣъ, бѣди нма гн̑ (3)	✓	✓ (50)	(✓)	✓ (12)	✓ (12)		✓	✓ (?)	✓ (50)	✓ (50)
гн̑ помнаѣ (3), бл̑кѣ сѣ н бл̑кн оѣе		✓								✓
Псалом 33	✓	✓	✓	✓	✓		✓	✓	✓	✓
Чеснішу	✓									✓

Із цієї порівняльної таблиці очевидно, що чин Ізобразительних зберіг основні елементи т. зв. чину «на причастя» із Часослову *Sin. Gr. 863*, дещо розвинувши їх. Помітно, що в жодних із переглянутих нами рукописах не зберіглося причастительних молитов, які б свідчили про використання цієї служби як євхаристійного богослужіння. Чин Ізобразительних у порівнянні із архетипом із *Sin. Gr. 863* чи формуляру *Taurinensis B. VII. 30*, який структурно є більш близьким до переглянутих нами слов'янських рукописів, втратив автономність як окрема служба. Натомість, як зауважує Шугаєв, у рукописних слов'янських збірниках Часи (Третій, Шостий та Дев'ятий) об'єднані із чином Ізобразительних

¹⁸² Після блаженств слідує тропар «Петровъ приими плачь гн̑» аналогів якого немає у порівнювальних нами рукописах.

¹⁸³ В дужках вказуємо кількість разів.

в єдину службу, яка називається «чин об'єднни» або «чин чмзмз»¹⁸⁴. Зазвичай, чин Ізобразительних слідує після служби, яка називається «чин змзутрени» та складається із Утрени та першого часу. В багатьох, досліджуваних нами рукописах Чин Ізобразительних завершується молитвами перед та після трапези, що свідчить про час її звершення: перед обідом. Таке поєднання чину Ізобразительних вказує на осмислення та інтерпретацію цієї служби, як богослужіння часів.

Окрім поєднання чину Ізобразительних із часами, цікавою особливістю цієї служби у слов'янських збірниках є наявність апостольських та євангельських читань¹⁸⁵, а також молитви «Господи, Боже наш, що преславну Твою Матір»¹⁸⁶. Остання ж за змістом є покайальною молитвою через заступництво Богородиці та всіх святих, але яка не має жодного сенсу, який стосувався б причастя Тіла і Крові Господньої.

Краківський Часослов 1491

До переліку слов'янських рукописних збірників XIII-XV стт. ми вирішили долучити перший друкований слов'янський Часослов, який вийшов у світ 1491 року у стінах друкарні Швайпольта Фіоля. Краківський Часослов датований кінцем XV ст.: за його основу бралися рукописні видання.

Чин Ізобразительних розміщений між шостим та дев'ятим часами (арк. 66-72). Його структура побудована таким чином: псалми 102 та 145, І нині: Єдиnorodний Сину¹⁸⁷; євангельські блаженства, після яких слідує

¹⁸⁴ Шугаев И. *Древнерусские богослужебные сборники XIV в.: Историко-литургический анализ*, 68.

¹⁸⁵ Пор.: РГАДА. *Тип. 47*, арк. 57В-58В та РНБ. *О.п.1.2*, арк. 62-63.

¹⁸⁶ Гн бє нашъ ѿже прелмвнѡ мѣръ свою глвн чѣнѣншю нєсѣхъ силъ хѣрѡвнмъ н сѣрѡфнмъ. прелмтоль н гѣстѣнѣ. начмъ н блмчтн і силъ. мнхѡла і гаврѡла. мѣтѣмн прѣчѣмъ чн мѣре. орѡвн грѣхъ моѡ. і ѡжени ѡ мене всакъ блѡдъ. прелмбодѣѣство. клеветѡ. ревнотѣ. мротѣ. зѡвнѣтѣ. ненавнѣтѣ. гнѣвѣ. тѣцелмвѣс. скѡпостѣ. немѡрѡднѣ. обнѡдѣ. которѡ. вѡждѡ. прозорѣтѣ. срѣбрѡлѡвѣс. рѡжженнѣ похотн. ожерѡчаннѣ. обыѡденнѣ пыльнѣство. клѡтѣ прѣстѡплєннѣ. і горкѡю слѡвѡ члѣкѡю. чѣн гн бє мой. си блѡ ѡ мене. мѣтѣмн прѣчѣмъ бѣдѣ і вѣхъ стѣхъ чѡѡхъ і нынѡ і прнмо і бѣкы. Пор.: РНБ. *Соф. 1052*, арк. 100; Ця молитва присутня в більшості, розглянутих нами рукописах: РНБ. *Q.п.1.57*, РНБ. *Соф. 1052*, РГАДА. *Тип. 48*, РНБ. *О.п.1.2*, РНБ. *F.п.1.73*, ЯМЗ. 15481.

¹⁸⁷ *Часословець 1491*, арк. 66-69. В додатку №6 подаємо перший аркуш Чину Ізобрачительних Краківського Часослова.

апостольські і євангельські читання¹⁸⁸; Слава, і нині: стихи «Пом'яни мене, Господи», тропарі «Хор небесний» та Символ віри¹⁸⁹. Опісля слідує покаяльна молитва «Ослаби, прости» та Господня молитва. Після цього подані ряд кондаків та тропарів: кондак дня, Слава: «Зі святими упокой», І нині: «Заступнице християн» та ряд кондаків з понеділка до суботу, а також на випадок свят різного рівня та неділі¹⁹⁰. Якщо Великий піст, то приписується інший порядок служби¹⁹¹, а у позапостовий час далі слідує молитва «Пресвята Тройце, єдиносущна державо[...] промовляли Єдин свят, єдин Господь Ісус Христос», «Буди ім'я Господнє...» (3), Слава, і нині: псалом 33 та відпуст¹⁹². Після Обідниці слідують молитви перед та після обіду¹⁹³.

Молитва «Пресвята Тройце, єдиносущна державо» також зустрічається у закінченні великопосної Вечірні¹⁹⁴ у сучасній практиці Церков візантійської традиції та містить типовий залишок причасного чину Ізобразительних: закінчення молитви словами «[...] єдин свят¹⁹⁵».

Краківський Часослов містить чин Ізобразительних у такому структурному вигляді, у якому він присутній у сучасних видання Часословів¹⁹⁶.

Як ми згадували вище, у слов'янських збірниках чин Ізобразительних інтегрований в контексті збірної служби, яка називається «обѣдня» або «чин чамыз», та складається із третього, шостого, дев'ятого часу та чину Ізобразительних, не складаючи окремого автономного богослужіння. І це не єдиний приклад комплікації богослужіння. Так, наприклад, ранкові богослужіння

¹⁸⁸ В Часослові не вказано конкретних читань.

¹⁸⁹ *Часословець 1491*, арк. 69-70.

¹⁹⁰ Там само, арк. 70.

¹⁹¹ Господи, помилуй (40), Слава, і нині: Чеснішу від херувимів, Іменем Господнім благослови, отче; Боже, ущедри нас і благослови нас. Опісля творять три великих поклони та священник мовить молитву «Господи і Владико...», 12 метаній, Трисвяте по Отче наш: Господи, помилуй (12) та молитва «Владико, Господи, Ісусе Христе, Боже нащ...». Пор.: Там само, арк. 70.

¹⁹² Там само, арк. 70-72.

¹⁹³ Там само, арк. 72-74.

¹⁹⁴ *Молитвослов*, 41.

¹⁹⁵ Рудейко В. «Христос посеред нас»: *Впровадження у літургійне богослов'я Церков візантійської традиції*, 130-131.

¹⁹⁶ Пор.: Поддєдованіє Обѣдницы / Часословъ 1950, 237-251; Обідниця // *Молитвослов*, 178-182.

Утренняя та Перший Час складають єдину службу, яка називається «чин *здобутрени*»¹⁹⁷. Студитські Типікони приписують звершувати чин Ізобразительних після дев'ятого часу, тому поєднання часів та Ізобразительних в єдину службу, як це представляють слов'янські рукописні збірники, є цілком виправданим. Однак переглянуті нами Часослови не згадують про практику перенесення початкових елементів чину Ізобразительних до Літургії, а зберігають традиційну сталу структуру.

¹⁹⁷ Пор. РГАДА. Тун. 47, арк. 2А-53А.

РОЗДІЛ ІІІ

ЧИН ІЗОБРАЗИТЕЛЬНИХ – АРХАЇЗМ ЧИ АЛЬТЕРНАТИВА?

Сьогодні жива практика Церкви зустрічається із потребою переосмислення власної традиції. Чин Ізобразительних у доволі навантаженому денному богослужбовому циклу є на периферії практики. Тому це свідчить про потребу дослідження доцільності та переосмислення цього чину або відкинення його як архаїзму, як це було зроблено у першому виданні *Катехизму УГКЦ*.

3.1. Чин Ізобразительних як причастительний чин: спроби оновлення

Ярослав Пелікан у своїй монографії «Виправдання традиції» озвучив тезу: «Традиція є живою вірою мертвих, традиціоналізм є мертвою вірою живих»¹⁹⁸. Сьогодні культура назагал негативно ставиться до традиції: багато хто вважає, що вона є мертвою, буквою закону, якої слід позбутися. Сучасне суспільство стрімко стремить у перспективі майбутнього, не бажаючи оглядатися назад у минуле та відкрити для себе те, що називаємо переданням. Для того, аби відкрити для себе красу традиції, її найперше потрібно усвідомити та осмислити.

Сучасне візантійське богослужіння є синтезом декількох традицій, дублювання структур та нашарувань. Сер. ХІХ – кін. ХХ ст. відомі як зародження літургійного руху, особливо на Заході¹⁹⁹. Існує стереотип, що на реформи у Східних Церквах накладене табу, особливо, коли йде мова про літургійні питання, але як свідчить практика початок кін. ХІХ – поч. ХХ ст. були знаковим також в контексті переосмислення власної традиції слов'янськими Церквами візантійської традиції, які були готові на рішучі кроки оновлення церковного

¹⁹⁸ Пелікан Я. *Виправдання традиції*. Київ 2010.

¹⁹⁹ Детальніше про це див.: Руссо О. *История литургического движения*. Київ 2013.

життя²⁰⁰. Реалії минулого століття не дали змоги реалізувати багато ідей, які стосувалися літургійного оновлення Церкви.

Конституція про Святу Літургію наголошує на оновленні богослужінь добового кола, запропонувавши переосмислення літургійної традиції та відкинення з богослужбової практики першого часу, а службу Повечір'я слід укласти так, аби воно відповідало закінченню дня²⁰¹. *Sancrosantum Concilium* найперше є зверненою до Церков латинської традиції. Проте осмислення першого часу та Повечір'я, які теж вважаються «проблемними» службами у візантійській традиції, бо являються дублюванням вже існуючих богослужінь добового кола²⁰², свідчать про те, що історію богослужінь слід вивчати компаративним методом: те, що вважається проблемою однієї локальної традиції, насправді може виявляти глобальний аспект.

Чин Ізобразительних, у сучасному Часослові, також належить до числа тих богослужінь, які свідчать про певне подвоєння богослужінь, зокрема у відношенні до Божественної Літургії. Сьогодні, коли літургійне життя переживає явище т. зв. «євхаристійної монокультури», яке полягає в тому, що Євхаристія стає єдиною молитвою Церкви, «вершина всього літургійного діяння перетворюється у рівнину»²⁰³ потреба у використанні цього чину, здається, є без смислу. Однак, переосмислення євхаристійної традиції та практична потреба удоступлення причастя вірним за умов, коли традиційний на сьогодні формуляр Божественної Літургії Йоана Золотоустого не служить, ставить перед нами альтернативу – причастя передшеосвяченими Дарами в контексті чину Ізобразительних.

²⁰⁰ Короткий опис цього періоду див. у статті: Рудейко В. *Принцип ad fontes у сучасних літургійних реформах слов'янських церков візантійської традиції* // *Українське релігієзнавство* 55 (2010) 134-140.

²⁰¹ II Ватиканський Собор. Догматична конституція про святу літургію *Sacrosanctum Concilium*. Львів 2014, 88-89.

²⁰² Рудейко В. *Часослов за каноном лаври святого отця нашого Сави: Впровадження. Переклад. Коментарі*, 156-177.

²⁰³ Nagel E. *Eucharistische und nich-eucharistische Formen des Gottesdienstes heute // Liturgie mit offenen Türen. Gottesdienst auf der Schwelle von Kirche und Gesellschaft*. Leipzig 2005, 27.

Чин із причастям у пропозиції Івана Дутки

Сьогодні у різних колах слов'янських Церков візантійської традиції можемо зустріти спробу адаптувати чин Ізобразительних для його первісного призначення: причастя вірних. На різного роду форумах можна зустріти обговорення питань пов'язаних із звершенням Ізобразительних²⁰⁴. Наприклад, Іван Дутка адаптував для причастя вірних існуючий у Часослові варіант чину Ізобразительних (Обідниці)²⁰⁵ відповідно до пори літургійного року: протягом Великого Посту та поза ним. Коротко розглянемо оновлений ним варіант причасного чину, який можна використовувати протягом літургійного року, окрім Великого посту. Запропонований чин складається з традиційних елементів чину Ізобразительних:

- 102 та 145 псалми;
- «Єдинородний Сину»;
- Євангельські блаженства, які переплітаються тропарями;
- Апостольські та євангельські читання²⁰⁶;
- Стихи «Пом'яни мене, Господи»
- Тропарі «Хор небесний», стих псалма 33:6, знову тропар,
- Слава: «Хор ангелів та архангелів»;
- І нині: Символ віри;
- «Ослаби, прости»;
- Господня молитва;
- Кондак храму, дня і святого, Слава: «Зі святыми упокой»,
- І нині: «Як початки єства» (в суботу), «Заступнице християн (іншідні)²⁰⁷;
- Господи, помилуй (12), молитва «Всесвятая Тройце», яка завершується «Єдин свят»;

²⁰⁴ Так, наприклад, ця тема широко обговорюється за посиланнями: *Снова об обеднице // livejournal.com; Само причащение. Послушаем умных людей // www.livejournal.com (29.11.2020).*

²⁰⁵ *Обідниця // Молитвослов, 178-182.*

²⁰⁶ *Сталих: Кол 3, 12-16; Мр 8, 34-9,1.*

²⁰⁷ *Якщо святого – то співається лише кондак святковий.*

Причасний «Споживіте і збагніте»;

Молитва приготування «Вірую, Господи»;

Чин Причастя: «Зі страхом Божим і вірою приступіть»;

«Спаси, Боже людей Твоїх» та «Завжди, нині і повсякчас»;

«Будь ім'я Господнє» (3) та 33 псалом;

«Достойно» та малий відпуст²⁰⁸.

В контексті цього експериментального чину можна було б також використати первісні благодарні молитви після причастя із грецького рукопису *Sin. Gr. 863*²⁰⁹.

Адаптація Чину Ізобразительних Андрія Єфанова

Відомий також структурно більший варіант чину Ізобразительних для причастя вірних, який адаптував Андрей Єфанов²¹⁰, у якому автор намагався взяти до уваги усі можливі душпастирські потреби. Структурно він подібний до вищенаведеної структури, тому виокремимо лише богослужбові особливості цього чину²¹¹:

- 1) підчас третього антифону (блаженних) відбувається вхід з Євангелієм. Автор пропонує молитву входу власного авторства²¹², бо вважає, що молитва входу із Божественної Літургії чи малого входу Вечірні не підходять до цього чину;
- 2) після малого входу слідує тропарі за уставом, Трисвяте, прокімен (Апостол), алилуарій (Євангелія);
- 3) після євангельських читань слідує ектенія усильного благання, в контексті якої священник може виголошувати поминання, які подали вірні;

²⁰⁸ Дутка І. *Чин обідниці з причастям (експериментальний варіант)* // ioanndutka.blogspot.com (19.11.2020). В додатку №7 подаємо повний текст цього чинопослідування.

²⁰⁹ «Причастився я святого Твого тіла і дорогоцінної Твоєї крові на відпущення всього, чим згрішив проти Тебе, єдиний Чоловіколюбче» або «Благодаримо Тебе, Боже наш, що удостоїв нас причаститися пречистих Твоїх Тайн на відпущення і очищення гріхів наших. Сподоби нас отримати милість Твою з усіма святими Твоїми, на віки віків». Пор.: Рудейко В. *Часослов за каноном лаври святого отця нашого Сави: Впровадження. Переклад. Коментарі*, 89.

²¹⁰ Єфанов А. *Некоторые вопросы современной практики совершения Обедницы* // bogoslov.ru (19.11.2020)

²¹¹ В додатку подаємо повний текст чину, редагованого Єфановим.

²¹² Владико Господи Боже наш, що просвітив світ світлом Євангелія Твого, просвіти і нас входом святих Твоїх для слухання Твоїх Божественних слів. Бо тобі належить усяка слава, честь і поклоніння з Отцем і Святим Духом, нині і повсякчас, і на віки віків.

- 4) після Символу віри та «Ослаби, прости» слідує просительна ектенія;
- 5) після Господньої молитви сліднують аналогічні елементи Божественної Літургії: главоприклонна молитва «Благодаримо Тебе, царю невидимий» та молитва «Зглянься, Господи, Ісусе Христе²¹³»;
- 6) після виголосу «Святеє святим» читець мовить молитву «Всесвятая Троице, єдиносущна державо»;
- 7) після подячного гимну «Нехай сповняться» священник благословить вірних «Благословення Господнє на вас».

Представлений Єфановим чин Ізобразительних досить новаторський: малий вхід з Євангелієм, рядові тропарі та Трисвяте, ектенія усильного благання після читання Євангелія (в контексті якої можна оголошувати поминання, які приносять вірні), розширений причасний формуляр (дублюється із Літургії Йоана Золотоустого) – все це, звісно, ускладнює структуру та вводить в неї нові елементи із Літургії Йоана Золотоустого, але робить цю службу більш широкою у душпастирському служінні: причастя Тіла Христового та молитва вірних, яка здійснюється через виголошення поминань.

Чин Ізобразительних у практиці Архиепархії УГКЦ у Вінніпегу

Якщо представлені нами «експериментальні» чини свідчать про спроби повернення первісного використання чину Ізобразительних до живої практики Церкви, то реалії життя діаспори представляють реальні приклади використання чину Ізобразительних. На офіційній веб-сторінці Вінніпезької Української Католицької Архиепархії (*Ukrainian Catholic Archeparchy of Winnipeg*) розміщений зредагований чин Ізобразительних, який використовують у Вінніпезькій Архиепархії з благословення правлячого архієпископа на парафіях, які не мають, якоїсь причини священника²¹⁴. У цьому чині розглянуто декілька випадків, коли його можна використовувати: а) недільна служба, коли немає

²¹³ Єдине, що відрізняє молитву «Зглянься, Господи Ісусе Христе, Боже наш» від оригінального формуляру це те, що автор відредагував закінчення молитви: «подати Пречисте Твоє Тіло і Чесну Кров НАМИ всім людям».

²¹⁴ *Туріка* // <http://archeparchy.ca> (09. 12. 2012).

священника та яку провадять миряни самостійно (без святого Причастя); б) якщо є диякон, то він очолює чин Ізобразительних, в контексті якого уділяє вірним Причастя. Коротко представимо структуру цього чину:

«Молитвами святих отців наших»;

Початок звичайний;

Господи, помилуй (12), Слава, і нині: Прийдіте поклонімся (3);

Псалом 102 та 145²¹⁵;

Слава, і нині: «Єдинородний Сину»;

Євангельські блаженства та вхідний «Прийдіте поклонімся»;

Тропарі за уставом (без кондаків);

Трисвяте, прокімен, апостольське та євангельське читання згідно уставу;

Стихи «Пом'яни мене, Господи» (3);

Стих 33: 6, «Хор небесний», Слава: знову тропар, і нині: Символ віри;

«Ослаби, прости»;

Господня молитва та кондак за уставом;

Господи, помилуй (12) та молитва «Всесвята Тройце, єдиносущна державо»;

«Єдин свят», Слава, і нині;

Якщо є диякон, то відбувається Причастя вірних:

Молитва приготування до святого причастя «Вірую, Господи»;

«Зі страхом Божим і вірою приступіть»;

«Благословен, хто йде в ім'я Господнє»;

«Будь ім'я Господнє» (3) та 33 псалом;

«Достойно», Слава, і нині: Господи, помилуй (3). Господи, благослови;

Відпуст²¹⁶.

Чин Ізобразительних також міг би бути альтернативною службою не лише в діаспорі чи на місійних територіях, де існують спільноти, які з тих чи інших причин, не мають священнослужителя або він не має можливості часто

²¹⁵ Вибрані стихи (ізобразительні антифони), як це буває на Божественній Літургії.

²¹⁶ В додатку №8 подаємо повний текст чину Ізобразительних.

відвідувати своїх вірних. Тоді спільнота може самотійно молитися Ізобразительні, в контексті яких вони матимуть можливість причаститися Слова через читання рядового Апостола та Євангелія, а навіть причаститися Тіла Христового, якщо є диякон, який може запричащати вірних передшеосвяченими Дарами. Можливо, в надзвичайній ситуації та з благословення правлячого єпископа може бути призначений відповідальний вірний, який виконуватиме служіння «екстраординарного служителя», як це дозволено у практиці латинської Церкви²¹⁷. Детальний погляд у історію богослужінь візантійської традиції свідчить, що «новаторства», запроваджені після II Ватиканського Собору, не є нововведеннями без підґрунтя, а знаходять підтвердження у практиці християнських Церков Сходу і Заходу²¹⁸.

Чин Ізобразительних як причастительний чин для самітників

Сьогодні більшість монастирів функціонують, як спільноти кеновійного типу, у яких потреба у використанні чину самопричастя є поза практикою. Однак християнське монашество характерне тим, що воно намагається поєднати у собі спільнотний та глибоко самітний спосіб життя. Спільноти лаври св. Сави є яскравим прикладом поєднання цих двох ритмів монашого життя: протягом тижня монахи перебували на самоті, а неділі та свята збиралися разом довкола спільнотного богослужіння²¹⁹. Часослов лаври св. Сави, який є келійним збірником богослужінь, містить причасний чин, який використовували для самотійного причастя передшеосвяченими Дарами. Монахи самітники, які не є священнослужителями та живуть протягом тривалого часу поза спільнотою, можуть причащатися Христових Таїн в контексті чину Ізобразительних, а частоту прийняття Причастя регулювати із духівником. Така практика сьогодні не може

²¹⁷ Детальніше про надзвичайних служителів у латинській Церкві див. інструкцію Конгрегації богослужіння та дисципліни Таїнств див.: *Redemptionis Sacramentum* 154 - 160 // *La Santa Sede vatican.va* (30.11.2020).

²¹⁸ Детальніше про це див.: Тафт Р. *Частное причащение на Востоке во времена поздней античности*, 197-202.

²¹⁹ Детальніше про літургійне життя монастиря св. Сави див.: Рудейко В. *Часослов за канонам лаври святого отця нашого Сави: Впровадження. Переклад. Коментарі*, 21-28.

вважатися аномалією, адже була поширеною в історії монашества та є важливим аспектом у переосмисленні євхаристійної традиції.

Пропозиції Ніколаса Денисенка у період пандемії

Реалії сучасного світу, ураженого всесвітньою пандемією *COVID-19*, вимагають надзвичайних кроків у житті постмодерного суспільства, яке переживає глибоку економічну, моральну та духовну кризу. *COVID-19* вдарив в саме серце Церкви – її спільність. Обмеження, які запровадженні *ВООЗ* для збереження безпечної епідеміологічної ситуації замкнули людство у стінах власних домів і це також стосується Церков. Сьогодні чути голоси окремих богословів, які пропонують можливі альтернативи, які повинні допомогти Церквах у період коронакризи²²⁰. Н. Денисенко пропонує декілька варіантів використання чину Ізобразительних як альтернативного богослужіння у період пандемії:

- 1) як неєвхаристійне богослужіння (при умовах, які б унеможлилювали Причастя вірних), яке близьке до Літургії та надає можливість бодай причаститися Слова у апостольських та євангельських читаннях;
- 2) як причасний чин, в контексті священнослужителі або диякони (із збереженням необхідних умов безпеки) можуть причащати вірних Тіла Христового;
- 3) самопричастя передшеосвяченими Дарами вдома (можливо в контексті Ізобразительних), які вірні можуть отримати в церкві, не порушуючи порядку соціальної дистанції²²¹.

Запропоновані Денисенком альтернативи, хоч і можуть видаватися далекими від традиційного звершення богослужінь, але знаходять виправдання у історії християнської традиції до періоду, поки Церква не стала чітко регулювати та фіксувати традицію.

²²⁰ Galadza D. "Remember, o Lord": Liturgy, History, and Communion Spoons in a Time of Pandemic // publicorthodoxy.org (01.12.2020).

²²¹ Denysenko N. COVID19 and Orthodox Liturgical Reform: What's Possible? // www.praytellig.com (01.12.2020).

3.2. Чин Ізобразительних як альтернатива до Літургії Передшеосвячених Дарів

Сучасна практика звершення богослужінь в УГКЦ регулюється Типиком, який упорядкував Ісидор Дольницький²²². Типик приписує звершувати Літургію Передшеосвячених Дарів «[...] щосереді і щоп'ятниці Великого посту і в понеділок, вівторок і середу Страсної седмиці»²²³, посилаючись на рішення Львівського Собору 1891 року²²⁴. Як зауважує В. Рудейко така традиція служіння сформувалась протягом останнього етапу розвитку богослужіння т. зв. «новосаваїтського синтезу», який остаточно викристалізувався до XVI ст. у монашому середовищі гори Афон та поширився завдяки веніціанським друкарням, які розповсюдили благочестя Афону широко за його межами²²⁵. Проте первісна практика дозволяла щоденне звершення Літургії Передшеосвячених Дарів у період Великого посту, а також у період малих постів²²⁶.

Проблематика алітургійних днів у богослужбовій традиції Церков візантійської традиції контрастує із практикою «євхаристійної монокультури». Вирішенням цієї проблеми пропонують Канони партитулярного права УГКЦ, у яких постановлено: «у всі дні посту св. Чотиридесятниці, за винятком субот, неділь та дня Благовіщення Пресвятої Владичиці нашої Богородиці і Приснодіви Марії, не буває іншої Літургії, окрім Передшеосвячених Дарів»²²⁷. Здається, що в такий спосіб ми повертаємося до древньої практики звершення Літургії Передшеосвячених Дарів та водночас вирішуємо проблему алітургійних днів.

²²² Дослідженню Типика присвячені статті: Василюшин І. *Про деякі особливості Типика о. Ісидора Дольницького* // Наукові записки УКУ V, Богослов'я 2. Львів 2015, 259-277; Василюшин І. *Особливості літургійного календаря у Типику отця Ісидора Дольницького* // Наукові записки УКУ IV, Богослов'я. Львів 2017, 35-50.

²²³ Дольницький І. *Типик Української Католицької Церкви*, 333.

²²⁴ *Чинности и Ршєня руского провинціального Собора въ Галичинѣ отбувишого ся во Львовѣ въ роцѣ 1891*. Львов 1896, тит. IV, гл. I, 3.

²²⁵ Рудейко В. *Кілька питань щодо Божественної Літургії Передшеосвячених Дарів* // Наукові записки УКУ VII, Богослов'я 3. Львів 2016, 27. Щодо впливу Афону на подальшу історію богослужіння див.: Тафт Р. *Гора Афон: Последная глава в истории византийского обряда*. Т. 2: Статті.. Омск 2010, 149-187.

²²⁶ Рудейко В. *Кілька питань щодо Божественної Літургії Передшеосвячених Дарів*, 28-29; більш широко про частоту звершення Літургії Передшеосвячених Дарів: Alexopoulos S., *The Presanctified Liturgy in the Byzantine Rite: A Comparative Analysis of its Origins, Evolution, and Structural Components*, 58-77.

²²⁷ *Канони партитулярного права Української Греко-Католицької Церкви*, кан. 88, § 2.

Літургія Передшеосвячених Дарів складається із двох частин: початкових елементів вечірні та обряду причастя²²⁸. Вечірній характер цієї Літургії вказує на те, що вона прив'язана до вечірнього періоду дня. *Ordo Celebrationis*²²⁹ – допоміжний регулятор звершення богослужінь в УГКЦ²³⁰, вказує, що Літургію Передшеосвячених Дарів слід звершувати після служби Часів (Третій, Шостий та Дев'ятий Часи) та Обідниці²³¹. Це свідчить про те, що ця служба повинна здійснюватися ввечері.

Сучасний ритм парафіяльного життя часто не дає змоги звершувати богослужіння строго до вимог Типікону, а святкування Літургії Передшеосвячених Дарів декілька разів протягом дня, зранку чи опівдні, руйнує логіку гармонії богослужінь добового кола. Адже, якщо звершувати Літургію Передшеосвячених Дарів, до прикладу, зранку, то зустрінемося з проблемою невідповідності вечірніх тем, які присутні у Літургії Передшеосвячених Дарів та богословським темам, які мають відношення до певної години доби. Як же поєднати потребу збиратися довкола Євхаристії протягом Великого посту та зберегти структуру та гармонію богослужінь добового кола? Альтернативою може служити причасний чин Ізобразительних, який не має богословського прив'язання до звершення у конкретну годину дня.

Незважаючи на те, що між чином Ізобразительних та Літургією Передшеосвячених Дарів є спільність, їх розрізняє вагома різниця: чин Ізобразительних є причасним чином, а Літургія Передшеосвячених Дарів, власне, Літургією. Це доказують древні Євхологіони, більшість з яких називають великопосну службу Літургією Передшеосвячених Дарів²³². Те, що у Літургії Передшеосвячених Дарів відсутні *verba testamenti*, не означає, що ми маємо лише

²²⁸ Детальніше про структурні елементи Літургії Передшеосвячених Дарів див.: Вінклер Г. *Історичне підґрунтя вечірні Передшеосвячених Дарів* // «Світло еси, Христе»: Богослужіння добового кола. Антологія досліджень / упор. Квінлан Е. – Рудейко В. Львів 2012, 151-180.

²²⁹ *Устав богослужінь Вечірні, Утрені і Божественної Літургії* // Типик Української Католицької Церкви, 496-569.

²³⁰ *Постанови Патріаршого Синоду Єпископів Української Греко-Католицької Церкви, що проходив у м. Львові – Брюховичах від 13 до 20 вересня 2006 року Божого* // <http://ugcc.ua/> (24.11.2020).

²³¹ *Устав богослужінь Вечірні, Утрені і Божественної Літургії*, 559.

²³² Там само, 55-56; Рудейко В. *Кілька питань щодо Божественної Літургії Передшеосвячених Дарів*, 31-36.

справу із причасним чином, (у історії богослужіння відомі євхаристійні формуляри, у яких відстуні *verba testamenti*, наприклад, анафора Аддая і Марії²³³) адже ряд обрядів, забутих у сучасній практиці служіння цієї Літургії, які збереженні у древніх літургійних формулярах, свідчать про розуміння цієї служби, власне, як Літургії: Агнець не «напоювався» попередньо підчас недільної Літургії; Агнець возносився при виголосі: «Передшеосвячене святеє святим», а священнослужителі причащалися передшеосвяченого Хліба та Чаші Господньої, яка стає Кров'ю Христовою через вкладання у неї передшеосвяченого Агнця²³⁴. Лише у постмогилянську епоху під впливом Заходу втрачилось розуміння природи Літургії Передшеосвячених Дарів, яка сьогодні потребує переосмислення та повернення забутих обрядів.

Експериментальну спробу представити чин Ізобразительних, як альтернативу до Літургії Передшеосвячених Дарів протягом Великого посту, здійснив І. Дутка. Адаптований чин починається із таких елементів:

Блаженств;

Тропарі «Хор небесний», стих псалма 33:6, знову тропар,

Слава: «Хор ангелів та архангелів»;

І нині: Символ віри;

«Ослаби, прости»;

Господня молитва;

Кондак храму, дня і святого, Слава: «Зі святими упокой»,

І нині: «Заступнице християн»;

Господи, помилуй (40), Слава, і нині: «Чеснішу від херувимів», Іменем

Господнім, благослови, отче;

Молитва св. Єфрема;

²³³ Липке Ш. *Признание анафоры Аддая и Мари католической церковью в 2001 году: богословский вклад и главные аргументы архимандрита Роберта Тафта* // Вестник свято-филаретовского института 33 (2020), 28-45.

²³⁴ Детальніше про це див.: Рудейко В. *Кілька питань щодо Божественної Літургії Передшеосвячених Дарів*, 31-36.

«Боже, милостивий, будь мені грішному» (12), і знову молитва св. Єфрема, Трисвяте по Отче наш: Господи, помилуй (12);

Молитва «Всесвята Тройце»;

«Єдин свят» та причасний «Споживіте і збагніте»;

Молитва приготування «Вірую, Господи»;

Чин Причастя: «Приступіте»;

«Завжди, нині і повсякчас»;

«Будь ім'я Господнє» (3) та 33 псалом;

«Достойно» та малий відпуст²³⁵.

У представленому чині збережена логіка вилицькопосних особливостей звершення чину Ізобразительних: перші два антифони (102 та 145 псалми), апостольські та євангельські читання опускаються, а молитва св. Єфрема, яка фігурує у богослужіннях посного періоду додається²³⁶. Причастя відбувається аналогічно, як і на Літургії Передшеосвячених Дарів, яка є основним формуляром для звершення Літургії у будні дні великопосної седмиці²³⁷.

Представлене чинопослідування може бути особливо цінним у контексті вилицькопосної богослужбової практики з декількох причин:

- 1) Як альтернатива до Літургії Передшеосвячених Дарів, яка є вечірнім богослужінням та повинна звершуватись ввечері. Натомість чин Ізобразительних може здійснюватися у будь-яку період дня, бо не має богословського прив'язання до певної визначеної години дня;
- 2) Чин Ізобразительних може звершувати диякон, у випадку, коли немає священника, на відміну від Літургії Передшеосвячених Дарів, яка повинна бути очолювана священником;
- 3) Чин Ізобразительних може бути особливо важливим у великопосній практиці Сповіді, яка є широко поширена. Після Сповіді в контексті короткого причасного чину можна причаститися передшеосвячених Дарів.

²³⁵ Дутка І. Чин обідниці з причастям у Великий ніст // ioanndutka.blogspot.com (24.11.2020).

²³⁶ Дольницький І. Типик Української Католицької Церкви, 327.

²³⁷ Канони партикулярного права Української Греко-Католицької Церкви, кан. 88, § 2.

Така практика може бути гідною заміною сучасної практики причастя вірних одразу після Сповіді, яке відбувається поза межами євхаристійного богослужіння.

Час Великого посту є часом повернення *ad fontes*: богослужіння змінюються та представляють більш древніші молитовні форми, аніж позапостовий порядок візантійського богослужіння. Використання чину Ізобразительних протягом алітургійних днів Великого посту може бути підтвердженням цього закону, сформульованого А. Баумштарком минулого століття²³⁸.

3.3. Чин Ізобразительних як приготування до причастя

У формулярах Літургії Йоана Золотоустого, Василя Великого та великопосної Літургії Передшеосвячених Дарів, окрім молитов перед та після Причастя, які містяться у контексті самих Літургій та возносяться від лиця всієї спільноти²³⁹, існують т. зв. додаткові молитви до та після прийняття святого Причастя.

Проблема полягає в тому, що причасні молитву у формулярах Літургій візантійської традиції промовляються священником тихим, нечутним для вірних голосом, хоч насправді не є індивідуальними молитвами священнослужителів, але молитвою всієї спільноти, яку возносить священник²⁴⁰. Саме цим явищем можна пояснити появу приватних причастительних молитов – спроба створення

²³⁸ Про цей літургійний «закон» сформульований А. Баумштарком та підтверджений багатьма дослідниками див.: Baumstark A. *Das Gesetz der Erhaltung des Alten in liturgisch hochwertiger Zeit // Jahrbuch für Liturgiewissenschaft* 7 (1927) 1-23. Баумштарк А. *Сравнительная литургика. Принципы и методы изучения христианского богослужения*. Омск 2014; Тафт Р. «Возвращаясь к сравнительной литургики Антона Баумштарка». Т. II: *Статьи*. Омск 2011, 188-239.

²³⁹ Молитва перед причастям знаходиться перед Господньою молитвою та «ділить» просительну екстенію: «Тобі вручаємо все життя наше і надію, Владико чоловіколюбче, і просимо, і молимо, і благаємо: Сподоби нас причаститися небесних твоїх і страшних тайн...» та благодарна молитва після причастя: «Благодаримо Тебе, Владико чоловіколюбче, доброчинцю душ наших, що ти і в цей день сподобив нас Твоїх небесних і безсмертних тайнств...». Кожна із Літургій має свій аналог причастительних молитов, кожна з яких гармонійно інтегрована у структуру Літургії. Причасні молитви у виданні див.: *Служебник*, Молитви по святім Причастю / *Священна і Божественна Літургія*. Видав Синод Української Католицької Церкви 1988, 78-80.

²⁴⁰ Про проблему т. зв. «тайних молитов» та їх згубну природу для цілісності богослужіння див.: Тафт Р. «Евхаристическая анафора возносилась тайно или гласно» Т. II: *Статьи* / перекл. з англ. Голованова С. Омск 2011, 253-302; Тафт Р. «Было ли традиционно для ранней Церкви чтение вслух литургических молитв?». Т. II: *Статьи* / перекл. з англ. Голованова С. Омск 2011, 303-310; Пушков Ф. *Священнослова таинств // Церковь и время* 58 (2012) 109-152.

молитов, які би підготовляли до прийняття святих Дарів та були благодарними за причастя Тіла Христового, адже ті, що є у формулярах Літургій стали «тайними» для вірних²⁴¹.

Єдина передпричасна літургійна молитва, яку промовляють сьогодні голосно священнослужетелі та вірні, це молитва «Вірую, Господи, і ісповідую», яка складається із трьох частин: початкової молитви «Вірую, Господи, і ісповідую», тропаря Великого Четверга «Вечері Твоєї тайної...» та короткої кінцевої молитви «Нехай не на суд». Останні два елементи, які складають цю молитву зустрічаються у константинопольській традиції в XII ст., а цілком ця передпричасна молитва з'являється в рукописах XIV ст.²⁴². Натомість у слов'янських рукописних Службениках є особливі та оригінальні причастительні молитви, які можуть бути альтернативою молитви «Вірую, Господи і ісповідую», яка стала домінуючою у слов'янській літургійній традиції після панування уставу Філотея (XIV ст.)²⁴³.

Слов'янські рукописні Часослови, як ми згадували у попередньому розділі, містять «Правило святого причастя» - аналог сучасного канону перед причастя, яких відомий у практиці Церков візантійської традиції. Сучасні видання молитовників мають набір молитов до і після причастя²⁴⁴. Ці молитви не складають єдиної служби, але є комплікацією різних молитов, об'єднаних під одним заголовком. Можливо, як зауважує В. Рудейко²⁴⁵, слід спробувати адаптувати чин Ізобразительних для молитовного приготування до святого Причастя, аби в контексті цієї служби можна було б приготуватися до святого Причастя та подякувати за дар Євхаристії.

Особливо чин Ізобразительних, в контексті приготування до причастя, цікавий тим, що окрім псалмів, молитов перед та після причастя в нього можна

²⁴¹ Про історію виникнення причастительних молитов див.: Taft R. *The communion, thanksgiving, and concluding rites*, 149-194.

²⁴² Желтов М. *Чин Божественной литургии в древнейших (XI–XIV вв.) славянских Службениках* // *Богословские труды* 4 (2007) 310.

²⁴³ Желтов М. *Чин Божественной литургии в древнейших (XI–XIV вв.) славянских Службениках*, 309–323.

²⁴⁴ Пор. *Прийдіте поклонімся*. Львів 2004, 143-151; *Молитовник православних вірян*. Київ 2017, 105-129.

²⁴⁵ Рудейко В. «Заспіваймо Господеві пісню нову»: *Нотатки до нового «Молитовника православних вірян»* // *Наукові записки УКУ* XII, Богослов'я 6. Львів 2019, 408.

інтегрувати тропарі на т. зв. *ἱζωβραζιτήλια*, *βλαζέννα*, які містяться в Октоїху²⁴⁶ та сьогодні є поза практикою використання. Архаїчну форму блаженних зустрічаємо у рукописі *Sin. gr. 863*, який містить службу після дев'ятого часу *εἰς τὴν μετάληψιν* та розпочинається із блаженних²⁴⁷. Розвитку блаженних у візантійських та слов'янських рукописах присвячена праця А. Пентковського та М. Йовчевої²⁴⁸, тому не будемо на цьому питанні зупинятись, але розглянемо можливість використання блаженних у контексті Чину Ізобразительних. Особливість тропарів на блаженних полягає в тому, що вони становлять унікальну та універсальну циклічну гимнографію: воскресну, седмичну і святкову, яка переплетена із стихами євангельських блаженств та може використовуватись протягом цілого року²⁴⁹. Окрім того тропарі на блаженних тематично відповідають темам октоїха²⁵⁰, що робить їх цікавими у порівнянні із незмінною структурою передпричасних молитов.

Основним завданням літургійних реформ є спроба адаптації богослужіння, яке протягом формування зазнало деяких нашарувань, дублювань. Реформа богослужіння нагадує радше роботу археолога, аніж хірурга, який намагається вирізати пухлину, яка загрожує життю пацієнта. Тому дослідники повинні дуже ретельно та обізнано підходити до питань літургійних змін, аби разом з «пухлиною» не вирізати первісних та основних елементів богослужіння. Первинні літургійні форми є «хребтом» богослужіння та представляють його первісне призначення та структуру.

Збереження первісних елементів, засвідчених у *Sin. gr. 863*, є вкрай необхідним. Проте для того, аби уникати дублювань між чином Ізобразительних, як службі, яка передуватиме Причастю перед звершенням Літургії та, власне,

²⁴⁶ *Ὁκτώδη*. Львів: Патріарша літургійна комісія 2015.

²⁴⁷ Лукашевич А. - Турилов А. *Блаженны* // *Православная энциклопедия*. Т. V: Москва 2002, 347.

²⁴⁸ Пентковский А. - Йовчева М. *Праздничные и воскресные блаженны в византийском и славянском богослужении VIII–XIII вв.* // *Paleobulgarica*. 25 (2001) 31–60.

²⁴⁹ Детальніше про структуру тропарів на блаженних див.: Лукашевич А. - Йовчева М. *Блаженны*, 348.

²⁵⁰ Понеділкові покальні теми першого голосу: «*Ὁμνιέντῃ ἱερότινκῃ μὴ δάδῃ βλῆδοῦτρόκιεμῃ τῶνὸνμῃ Χρῆτῇ βίβῃ, ἐκείκῃ μὰ κβέρνῃ ἐὼλῃ βεζμβέρνυκῃ ὠνιциацияй, ἢ црѣвѣлῃ твоегѡ бѣгодѣтелю причащника мὰ сотворѣнῃ*». Пор.: *Глазъ ѿ, въ понедѣлникъ, Блаженна* // *Ὁκτώδη*, 63.

Божественній Літургії (яка містить деякі елементи, які присутні у Ізобразительних: Символ віри, Господня молитва та «Єдин свят»). Потрібно його укласти таким чином, беручи до уваги вищезазначені критерії. Структура цього передпричасного послідування може виглядати наступним чином:

Приватно перед Божественною Літургією:

Псалом 102 та 145²⁵¹

Євангельські блаженства із змінними тропарями Октоїха

Тропарі «Небесний хор», Пс. 33: 6, знову тропар;

Передпричасна молитва;

Благодарна частина після Божественної Літургії:

Псалом 33²⁵² ;

Молитва після святого Причастя²⁵³.

Літургійний обряд є живим організмом, який повинен розвиватися та адаптуватися до реалій свого часу, звичайно, не втрачаючи фундаментальних смислів, які його оживотворяють. Чин Ізобразительних – служба, яку протягом століть свідомо чи несвідомо почали використовувати не за призначенням. Сучасні наукові дослідження у сфері літургії дають змогу глибокого переосмислення та відновлення цього чину у практиці Церков візантійської традиції.

Відсутній у *Катехизмі УГКЦ* параграф щодо чину Ізобразительних міг би виглядати наступним чином: Чин Ізобразительних – це причасний чин, корені якого знаходимо у практиці монастиря св. Сави, монахи якого протягом тижня причащались самостійно напередосвяченими Дарами. У сучасній літургійній практиці цю службу можна використовувати: коли Божественна Літургія не

²⁵¹ Гимн «Єдинородний Сину» виконуватиметься на Божественній Літургії.

²⁵² Якщо не виконувався на Божественній Літургії.

²⁵³ Пропонуємо до практи молитви після Причастя із рукопису *Sin. gr. 863*: «Причастився я святого Твого тіла і дорогоцінної Твоїєї крові на відпущення всього, чим згрішив проти Тебе, єдиний»

Чоловіколюбче», пор.: Рудейко В. *Часослов за канonom лаври святого отця нашого Сави: Впровадження. Переклад. Коментарі*, 89; Альтернативною молитвою може бути подячний гимн із рукопису *Sin. gr. 864*: «Тіла Твого, Христе, ми причаститися і Крові Твоїї ми удостоїлися, ми пережили тяготу дня, даруй нам відпочинок уночі. Ти, що прийняв тіло і постраждав за нас, і народився від Богородиці як Бог», пор.: *Livre d'heures du Sinai (Sinaiticus graecus 864)*, 274.

звершується в контексті Чину Ізобразительних, спільнота може причаститися Тіла Христового; якщо відсутній священник, то вірні можуть збиратися довкола цієї служби, слухаючи Слова Божого (у разі присутності диякона, він може запричацати вірних) та єднаючись у церковній спільноті.

ВИСНОВОК

У цій роботі було проведено огляд одного із богослужінь Церков візантійської традиції – чину Ізобразительних, який вперше зустрічається у Часослові лаври св. Сави *Sin. gr. 863* під заголовком «Чин на Причастя» та пов'язаний із практикою самопричастя монахів-анахоретів передшеосвяченими Дарами, які збирались разом на спільнотне богослужіння лише в неділю та свята, а решту часу проводили на самоті. Практики монастиря св. Сави є важливими у розумінні та інтерпретації структур богослужінь, які сьогодні складають багатство молитви візантійських Церков. Проте наша увага була зосереджена на архаїчній формі чину Ізобразительних, який представлений у *Sin. gr. 863*.

У першому розділі було представлено проблематику, пов'язану із осмисленням чину Ізобразительних та представлену у *Катехизмі УГКЦ «Христос – наша Пасха»*, який у першому виданні не зараховує цю службу до числа богослужінь, які складають молитовне коло у традиції УГКЦ. Проте у другому редагованому виданні чину Ізобразительних був повернутий *status quo*. Також ми розглянули структуру чину у *Sin. gr. 863* у відношенні до інших відомих нам грецьких рукописів, які належать до цього періоду формування візантійського богослужіння.

Так, наприклад, у двох відомих рукописах IX ст. (*Sin. gr. 863, Taurinensis B. VII. 30*) міститься Чин Ізобразительних, який слідує після дев'ятого часу. Проте лише у Часослові св. Сави збережений чин служив причасним службою. Окрім заголовку цього чину (*εἰς τὴν μετάληψιν*), на це вказують причасні елементи у цьому чині (Єдин свят, ерусалимські причасні) та молитви після святого Причастя, які складають завершальну частину цього чину (у *Taurinensis B. VII. 30* відсутні). Також підтвердженням частого використання синайського чину на причастя вказує незмінний тропар на дев'ятому час, який містить прохання про дар причастя Тіла Христового («[...]і безсмертної насолоди Таїнств Твоїх причасником мене яви»).

У т. зв. Туринському Часослові *Taurinensis B. VII. 30* чин Ізобразительних представлений на стадії розвитку, адже у ньому фігурують початкові псалми (102 та 145) та гімн «Єдинородний Сину», однак у формулярі *Taurinensis B. VII. 30* відсутні причасні елементи (Єдин свят, причасний), що вказує на те, що ця служба не слугувала причасним чином.

Ми переглянули ще декілька джерел: константинопольський Євхологійон *Var. Gr. 336* та синайський збірник *Sin. gr. 864*, які датуються IX ст. та у яких відсутній Чин Ізобразительних, однак у молитві дев'ятому часу рукопису *Var. Gr. 336* та серед гимнографії у *Sin. gr. 864* присутні причасні теми, які свідчать про те, що існувала практика частого приймання Причастя. Проте ми знаємо, що практика звершення Божественної Літургії у першому тисячолітті була особливістю святкових днів, натомість у цих джерелах серед молитов, які належать до добового молитовного циклу та вказують на практики, які звершувались щоденно є присутні причасні теми. Важко відповісти в контексті якого богослужіння здійснювалось Причастя, натяки про яке містяться у *Var. Gr. 336* та *Sin. gr. 864*, можливо, вони використовували чин Ізобразительних як причасну службу.

Переглянуті нами джерела літургійного життя свідчать про те, що починаючи з IX ст. чин Ізобразительних перестає використовуватися як причасна служба. У деяких рукописах (*Berlin MS. Or. Oct 1019*, *Sin. Ar. 232*, *Sinai gr. 870*) чин Ізобразительних слідує після шостого часу. Здається саме в цьому криється пояснення цього явища, яке зустрічаємо у рукописі *Houghton Library, MS gr. 3*, який містить рубрику, яка вказує, що причиною звершення чину Ізобразительних після шостого часу є Літургія, яка відбувалася того дня. Це свідчить про те, що Божественна Літургія у другому тисячолітті перестає бути особливою службою, якою підкреслювався важливість недільного чи святкових днів, а стає щоденним явищем у молитовній практиці. Цей період особливим тим, що чин Ізобразительних перестає використовуватись як причасна служба,

але залишається у практиці Церков візантійської традиції, виконуючи вторинну функцію серед богослужінь добового кола.

У другому розділі ми розглянули чин Ізобразительних у слов'янських рукописних збірниках XIII-XV ст., коротко представивши історію їхнього вивчення та класифікацію. Головним нашим завданням було розглянути місце та структуру чину Ізобразительних у вищезгаданих слов'янських джерелах. Отже, чин Ізобразительних у слов'янських рукописних збірниках XIII-XV ст. інтегрований у службу, яка називається Обідниця та складається із третього, шостого, дев'ятого часу та чину Ізобразительних. Порівнявши їхні структури ми виокремили основний «хребет» цієї служби та нетипові особливості чинопослідувань Ізобразительних у слов'янських пам'ятках. Також ми брали до уваги свідчення Типікону Алексія Студита, який представляє деякі цікаві факти використання Ізобразительних у богослужбовій практиці. Наприклад, він приписує звершення цієї служби не лише після дев'ятого часу, але також у контексті Літургії: початкові три антифони замінювались т. зв. ізобразительними псалмами. Це свідчить про спробу адаптувати цю службу не лише як службу часів, але також інтегрувати деякі елементи Ізобразительних у Божественну Літургію.

Слов'янські рукописні збірники є цікавими джерелами, які потребують глибокого та ретельного дослідження, адже проливають світло на історію богослужіння на слов'янських теренах. Наше дослідження цих пам'яток було радше фрагментарне в контексті чину Ізобразительних.

Ми також розглянули перший друкований Часослов, який народився у стінах друкарні Швайпольта Фіоля у Кракові 1491 року та представляє чин Ізобразительних кінцевий етап структурного розвитку цього богослужіння

У третьому розділі ми намагалися дати відповідь на проблему закріпленості церковної традиції на прикладі перевантаженого добового кола та актуальності окремих богослужінь, зокрема чину Ізобразительних, у світлі оновлення, до якого закликав II Ватиканський Собор. Сьогодні у різних

богословських колах лунають думки про відновлення цього чину як причастительного, а подекуди його практикують у цьому аспекті. Підтвердженням цього є експериментальні чини, які представили І. Дутка та А. Єфанов, а також чин Ізобразительних, який використовується у діаспорі Вінніпезької Української Католицької Архиепархії УГКЦ.

Ми намагалися виокремити декілька альтернативних векторів щодо чину Ізобразительних у сучасній душпастирській праці: а) чин Ізобразительних як причасний чин, який може бути помічним у різних душпастирських потребах, коли не служить Божественна Літургія; б) як альтернатива до Літургії Передшеосвячених Дарів, яка є прив'язаною до вечірньої тематики та не рекомендується до звершення у ранковий період доби; в) як чин, який слугував би приготуванням до святого Причастя та подякою за дар Євхаристії.

Звісно, що запропоновані нами альтернативи не представляють всіх можливих пропозицій, які б стосувалися адаптації чину Ізобразительних у контексті душпастирства та потребують ретельної редакції з боку літургійної патріаршої комісії УГКЦ та її єпископату.

Досліджена тема Ізобразительних у цій роботі не претендує на вичерпність, адже це богослужіння добового кола є чи не найменш дослідженим. Тема є відкритою для ширшого дослідження, зокрема, у слов'янській традиції, яку ми представили фрагментарно на основі рукописних збірників, класифікованих Е. Слівою. Нарешті ми користувалися доступним та відомими нам джерелами на сьогодні, але в перспективі ми надіємося на відкриття та представлення широкому загалу рукописів, які поки-що знаходяться в тіні та не є відомими науковому середовищу. Саме вони можуть пролити світло на досліджену нами теми та підтвердити, або спростувати представлені тут думки.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. *Palladius of Aspsuna: The Lausiaca History* / перекл. з гр. Wortley J. Collegeville, Minnesota 2015, 66-67.
2. Дмитриевский А. *Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного Востока*. Т. I: Түлікá. Памятники патриарших уставов и ктиторские монастырские Типиконы. Киев 1895.
3. Дольницький І. *Типик Української Католицької Церкви*, 2-ге вид. Жовква 2010.
4. ЄВХОЛОГІОН БАРБЕРІНІ = *Евхологион Барберини гр. 366* / перекл. з гр.. Велковская Е. - Паренти С. і перекл. з іт. Голованов С. Омск 2011.
5. ЄВХОЛОГІОН СЕРАПІОНА = *Konstytucje apostolskie oraz Kanony Pamfilosa z apostolskiego synodu w Antiochii; Prawo kanoniczne świętych Apostołów; Kary świętych Apostołów dla upadłych; Euchologion Serapiona* / перекл. з гр. Kalinkowski S. та ін. Kraków 2007, 300-318; (рос. перекл.: Дмитриевский А. *Евхологион IV века Серапiona, епископа Тмуинскаго*. Киев 1894).
6. ЗБІРНИК ВИБРАННИХ СЛУЖБ З ПСАЛТИРЕМ СИН. 325 = *ГИМ. Син. 325* // *Государственный исторический музей catalog.shm.ru* (17.10.2020).
7. II Ватиканський Собор. Конституція про святу літургію *Sacrosanctum Concilium* // *Документи Другого Ватиканського Собору (1962-1965): конституції, декрети, декларації. Коментарі*. Львів 2014, 13-54.
8. *Канони партикулярного права Української Греко-Католицької Церкви*.
9. *Молитовник православних вірян* / упоряд. Дудченко А. Київ 2017.
10. *Молитовник УГКЦ = Прийдіте поклонімся*, 5-те вид. Львів 2004.
11. *ОКТОЇХ = ОҦТѠНҦ*. Львів: Патріарша літургійна комісія 2015 (репринт з вид. Львів 1895).
12. ПСАЛТИР ГАРВАРДСЬКИЙ = Anderson J. - Parenti S. *A byzantine monastic office, 1105 A. D. Houghton Library, MS gr. 3*. Washington 2016.

13. Синод Української Греко-Католицької Церкви. *Катехизм Української Греко-Католицької Церкви «Христос – наша Пасха»*, 1-ше вид. Львів 2011, 2-ге вид. 2012.
14. СЛУЖЕБНИК РЯЗАНСЬКИЙ = РНБ. *Ф.п.І.73 // Российская национальная библиотека nlr.ru* (05.11.2020).
15. ТИПКОН АЛЕКСІЯ СТУДИТА = ПЕНТКОВСКИЙ А. *Типикон Патриарха Алексия Студита в Византии и на Руси*. Москва 2001.
16. ТУРИНСЬКИЙ ЧАСОСЛОВ = Preda N. *Manuscrisul B. VII. 30 (Psalterium cum glossa) de la Biblioteca Națională din Torino: (noțiuni de liturgică)*. București 2018.
17. *Устав богослужінь Вечірні, Утрені і Божественної Літургії // Типик Української Католицької Церкви*, 496-569.
18. ЧАСОСЛОВ *BERLIN MS. OR. OCT 1019* = Black M. *A Christian Palestinian Syriac Horologion: Berlin MS. Or. Oct 1019*. Cambridge 1954.
19. ЧАСОСЛОВ *SIN. AR. 232* = Wade A. *Individual prayer in the monastic cell between Alexandria and Mount Sinai in the 13th century: the Hours in Sin. Ar. 232. // LITURGIE ET RELIGIOSITÉ 64*. Aschendorf 2018, 353-374.
20. ЧАСОСЛОВ *SIN. GR. 864* = *Livre d'heures du Sinai (Sinaiticus graecus 864)*. (Sources Chrétiennes 486) / ред. Ajjoub M. - Paramelle J. Paris 2004.
21. ЧАСОСЛОВ *SIN. GR. 863* = Дмитриевский А. *Что такое канон της ψαλμοδιας, так нередко упоминаемый в жизнеописании прп. Саввы Освященного? // Руководство для сельских пастырей* (17 вересня 1889) 69-73; Mateos J. *Un Horologion inédit de Saint-Sabas. Le Codex sinaitique grec 863 (IX siècle) // Mélanges Eugene. Tisserant*. Т. III. Citta del Vaticano 1964, 47-76; Parenti S. *Un fascicolo ritrovato dell'orologion Sinai gr. 863 (IX secolo) // Orientalia Christiana Periodica 75* (2009), 343-349; останнє українське критичне видання: Рудейко В. *Часослов за каноном лаври святого отця нашого Сави: Впровадження. Переклад. Коментарі*. Львів 2016.

22. ЧАСОСЛОВ SIN. SLAV. 13 = *Sin. slav. 13* // *Library of Congress* www.loc.gov (29.10.2020).
23. ЧАСОСЛОВ SINAI GR. 870 = *Sinai gr. 870* // *Library of Congress* www.loc.gov (25.05.2020).
24. ЧАСОСЛОВ ЧСВВ = *Молитвослов. Часослов – Октоїх – Триодь – Мінея*. Рим – Торонто: Видавництво ОО. Василян 1990.
25. ЧАСОСЛОВ ДРЕВНЬОЇ ВІРМЕНСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ = Conybear F. *Ritualae Armenorum being the administration of the Sacrament and the Braviary rites of the Armenian church together with the Greek rites of Baptism and Epiphany*. Oxford 1905.
26. ЧАСОСЛОВ КРАКІВСЬКИЙ = *Часословець 1491* // *Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського* irbis-nbu.gov.ua (07.11.2020).
27. ЧАСОСЛОВ РИМСЬКИЙ = *Часословъ. Римъ: типографіи крѣпотофералтискіа Ѡбѣтели* 1950.
28. *Часослов РНБ. Q.n.I.57* // *Российская национальная библиотека* nlr.ru.
29. *Часослов РНБ. O.n.I.2* // *Российская национальная библиотека* nlr.ru.
30. *Часослов РНБ. Соф. 1052* // *Российская национальная библиотека* nlr.ru.
31. *Часослов РГАДА. Тип. 47* // *Российская национальная библиотека* nlr.ru.
32. *Часослов РГАДА. Тип. 48* // *Российская национальная библиотека* nlr.ru.
33. *Чинности и Рѣшеня руского провинціального Собора въ Галичинѣ отбувшого ся во Львовѣ въ роцѣ 1891*. Львов 1896.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

1. Alexopoulos S. *The Presanctified Liturgy in the Byzantine Rite: A Comparative Analysis of its Origins, Evolution, and Structural Components*. Leuven 2009.
2. Bradshaw P. *Daily Prayer in the Early Church: a Study of the Origin and Early Development of the Divine Office*, 2-ге вид. London 1981.

3. Mitchell N. *The Worship of the Eucharist Outside Mass*. Т. III: *Handbook for Liturgical Studies: The Eucharist* / ред. Chupungco A. Collegeville, Minnesota 1999, 263-275.
4. Nagel E. *Eucharistische und nich-eucharistische Formen des Gottesdienstes heute // Liturgie mit offenen Türen. Gottesdienst auf der Schwelle von Kirche und Gesellschaft*. Leipzig 2005.
5. Pott T. *La réforme liturgique byzantine. Étude du phénomène de l'évolution non-spontanée de la liturgie byzantine*. Roma 2000.
6. Taft R. *The communion, thanksgiving, and concluding rites / Т. VI: A History of the Liturgy of the st. John Chrysostom*. Rome 2008.
7. Баумштарк А. *Сравнительная литургика. Принципы и методы изучения христианского богослужения* / перекл. з фр. Голованов С. Омск 2014.
8. Вінклер Г. *Історичне підґрунтя вечірні Передшеосвячених Дарів // «Світло єси, Христе»: Богослужіння добового кола. Антологія досліджень* / упор. Квінлан Е. – Рудейко В. Львів 2012, 151-180.
9. Рудейко Н. *Малі часи візантійського обряду // «Світло єси, Христе»: Богослужіння добового кола. Антологія досліджень* / упор. Квінлан Е. – Рудейко В. Львів 2012, 229-267.
10. Головацький Р. *Пояснення богослужінь, 2-ге вид.* Львів 1998.
11. Діаковський Е. *Последование часов и изобразительных: Историческое исследование*. Киев 1913.
12. Матеос Х. *Служение Слова в византийской литургии: исторический очерк* / перекл. с фр. Голованов С. Омск 2010.
13. Пелеш Ю. *Літургіка*. Харків 2019 (репринт з вид. Відень 1885).
14. Пелікан Я. *Виправдання традиції* / перекл. з англ. Морозов Д. Київ 2010.
15. Рудейко В. *«Христос посеред нас»: Впровадження у літургійне богослов'я Церков візантійської традиції*. Львів 2015.
16. Руссо О. *История литургического движения* / перекл. з фр. Полторацький Н. Київ 2013.

17. «Світло єси, Христе»: Богослужіння добового кола. Антологія досліджень / упор. Квінлан Е. – Рудейко В. Львів 2012.
18. Тафт Р. Богослуження часослова на Сході та Заході / перекл. з англ. Бендик Д. Львів 2013.
19. Тафт Р. Візантійський обряд: Коротка історія / перекл. Скакун Р. Львів 2011.
20. Шугаев И. Древнерусские богослужебные сборники XIV в.: Историко-литургический анализ. Дисертація кандилата богослов'я, Московская Духовная Академия 1999.

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

1. Baumstark A. *Das Gesetz der Erhaltung des Alten in liturgisch hochwertiger Zeit // Jahrbuch für Liturgiewissenschaft* 7 (1927) 1-23.
2. Dekkers E. *Were the Early Monks Liturgical // Collectanea Cisterciensia* 22 (1960), 120–137.
3. Taft R. *The Frequency of the Eucharist throughout History // Concilium* 152 (1982) 13-24.
4. Василюшин І. *Особливості літургійного календаря у Типику отця Ісидора Дольницького // Наукові записки УКУ IV, Богослов'я, Львів 2017, 35-50.*
5. Василюшин І. *Про деякі особливості Типика о. Ісидора Дольницького // Наукові записки УКУ V, Богослов'я 2. Львів 2015, 259-277.*
6. Дмитриевский А. *Богослужение в Русской Церкви за первые пять веков // Православный собеседник* 3 (1882) 138-296.
7. Желтов М. *Чин Божественной литургии в древнейших (XI–XIV вв.) славянских Служебниках // Богословские труды* 4 (2007) 272-347.
8. Липке Ш. *Признание анафоры Аддая и Мари католической церковью в 2001 году: богословский вклад и главные аргументы архимандрита Роберта Тафта // Вестник свято-филаретовского института* 33 (2020), 28-45.

- 9.Пентковский А. - Йовчева М. *Праздничные и воскресные блаженны в византийском и славянском богослужении VIII–XIII вв.* // *Paleobulgarica*. 25 (2001) 31–60.
- 10.Пігійчин В. *Частота прийняття Причастя* // *мётров* 3 (2005) 94-106.
- 11.Пушков Ф. *Священнословия таинств* // *Церковь и время* 58 (2012) 109-152.
- 12.Рудейко В. «*Заспіваймо Господеві пісню нову*»: *Нотатки до нового «Молитовника православних вірян»* // *Наукові записки УКУ XII*, Богослов'я 6. Львів 2019, 399-410.
- 13.Рудейко В. *Катехизм УГКЦ – свідомий чи несвідомий крок до літургійної реформи* // *Патріархат* 3 (2012) 16-19.
- 14.Рудейко В. *Кілька питань щодо Божественної Літургії Передшєосвячених Дарів* // *Наукові записки УКУ VII*, Богослов'я 3. Львів 2016, 25-39.
- 15.Рудейко В. *Принцип ad fontes у сучасних літургійних реформах слов'янських церков візантійської традиції* // *Українське релігієзнавство* 55 (2010) 134-140.
- 16.Слива Е. *Часословы студийской традиции в славянских списках XIII–XV веков* // *Труды Отдела древнерусской литературы* 51 (1999) 91-106.
- 17.Тафт Р. «*Было ли традиционно для ранней Церкви чтение вслух литургических молитв?*». Т. II: *Статьи* / перекл. з англ. Голованова С. Омск 2011, 303-310.
- 18.Тафт Р. «*Возвращаясь к сравнительной литургики Антона Баумштарка*». Т. II: *Статьи* / перекл. з англ. Голованов С. Омск 2011, 188-239.
- 19.Тафт Р. «*Евхаристическая анафора возносилась тайно или гласно*» Т. II: *Статьи* / перекл. з англ. Голованова С. Омск 2011, 253-302.
- 20.Тафт Р. *Гора Афон: Последняя глава в истории византийского обряда*. Т. II: *Статьи* / перекл. з англ. Голованов С. Омск 2010, 149-187.

21. Тафт Р. *Кафедральное и монашеское богослужение на христианском Востоке: доказательство различия*. Т. II: *Статьи* / перекл. з англ. Голованов С. Омск 2010, 269-273.
22. Тафт Р. *Частное причащение на Востоке во времена поздней античности*. Т. I: *Статьи* / перекл. з англ. Голованов С. Омск 2010, 196-219.
23. Фрэйсхов С. *Часослов без последований Больших Часов (вечерни и утрени): Исследование недавно изданного Часослова Sin. gr. 864 (IX в.)* // *Богословские труды* 43-44 / перекл. з фр. Пономарева А. Москва 2012, 381-400.
24. Щепёткин А. *Часослов XIV в. (РНБ. Соф. 1129) и соответствующая ему богослужебная традиция* // *Вестник Екатеринбургской духовной семинарии* 27 (2019) 125-154.
25. Щепеткин А. *Часослов XIV века О.п.1.2 в сравнении с другими древнерусскими Часословами* // *Церковь, богословие, история: материалы VII Всероссийской научно-богословской конференции*. Екатеринбург 2019, 197-208.
26. Юдин Д. *История и проблемы описания Ярославского Часослова XIII в.* // *Богословский вестник* 37 (2020) 258–292.

ДОВІДНИКОВІ ВИДАННЯ

1. Барберини Евхологий // *Православная Энциклопедия*. Т. IV. Москва 2002, 331-332.
2. Горский А. - Невоструев К. *Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки*. Москва 1869.
3. Гранстрем Е. *Описание русских и славянских пергаменных рукописей: Рукописи русские, болгарские, молдавлахийские, сербские*. Ленинград 1953.
4. Калайдович К. *Обстоятельное описание славяно-российских рукописей, хранящихся в Москве, в библиотеке графа Ф.А. Толстого*. Москва 1825.

5. Куприянов И. *Обозрение пергаментных рукописей Новгородской Софийской библиотеки*. Санкт-Петербург 1857
6. Лукашевич А. - Турилов А. *Блаженны* // *Православная энциклопедия*. Т. V: Москва 2002, 347–351.
7. Лукашевич А. *Изобразительны* // *Православная энциклопедия*. Т. XXI: Москва 2009, 347–351.
8. *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР XI—XIII вв.* Москва 1984.
9. Тафт Р. *Студийские Типиконы* // *Литургический лексикон*. Омск 2013, 147.

ІНТЕРНЕТ ВИДАННЯ

1. Denysenko N. *COVID - 19 and Orthodox Liturgical Reform: What's Possible?* 1 травня 2020 // *PRAY TELL* www.praytellblog.com (01.12.2020).
2. Galadza D. *“Remember, o Lord”: Liturgy, History, and Communion Spoons in a Time of Pandemic*. 21 травня 2020 // *Public Orthodoxy* publicorthodoxy.org (01.12.2020).
3. *Typika* // [http:// Ukrainian Catholic Archeparchy of Winnipeg archeparchy.ca](http://UkrainianCatholicArcheparchyofWinnipeg.archeparchy.ca) (09. 12. 2012).
4. Алексійчук В. *Христос — джерело літургійної молитви*. 1 лютого 2013 // *Літургія Церкви* plc-ugcc.blogspot.com (20.10.2020).
5. Дутка І. *Чин обідниці з причастям (експериментальний варіант)*. 31 грудня 2018 // *Блог Івана Дутки* ioanndutka.blogspot.com (19.11.2020).
6. Дутка І. *Чин обідниці з причастям у Великий піст*. 11 березня 2019 // ioanndutka.blogspot.com (24.11.2020).
7. Ефанов А. *Некоторые вопросы современной практики совершения Обедницы*. 1 лютого 2017 // *Научный богословский портал bogoslov.ru* (19.11.2020).
8. *Постанови Патріаршого Синоду Єпископів Української Греко-Католицької Церкви, що проходив у м. Львові –*

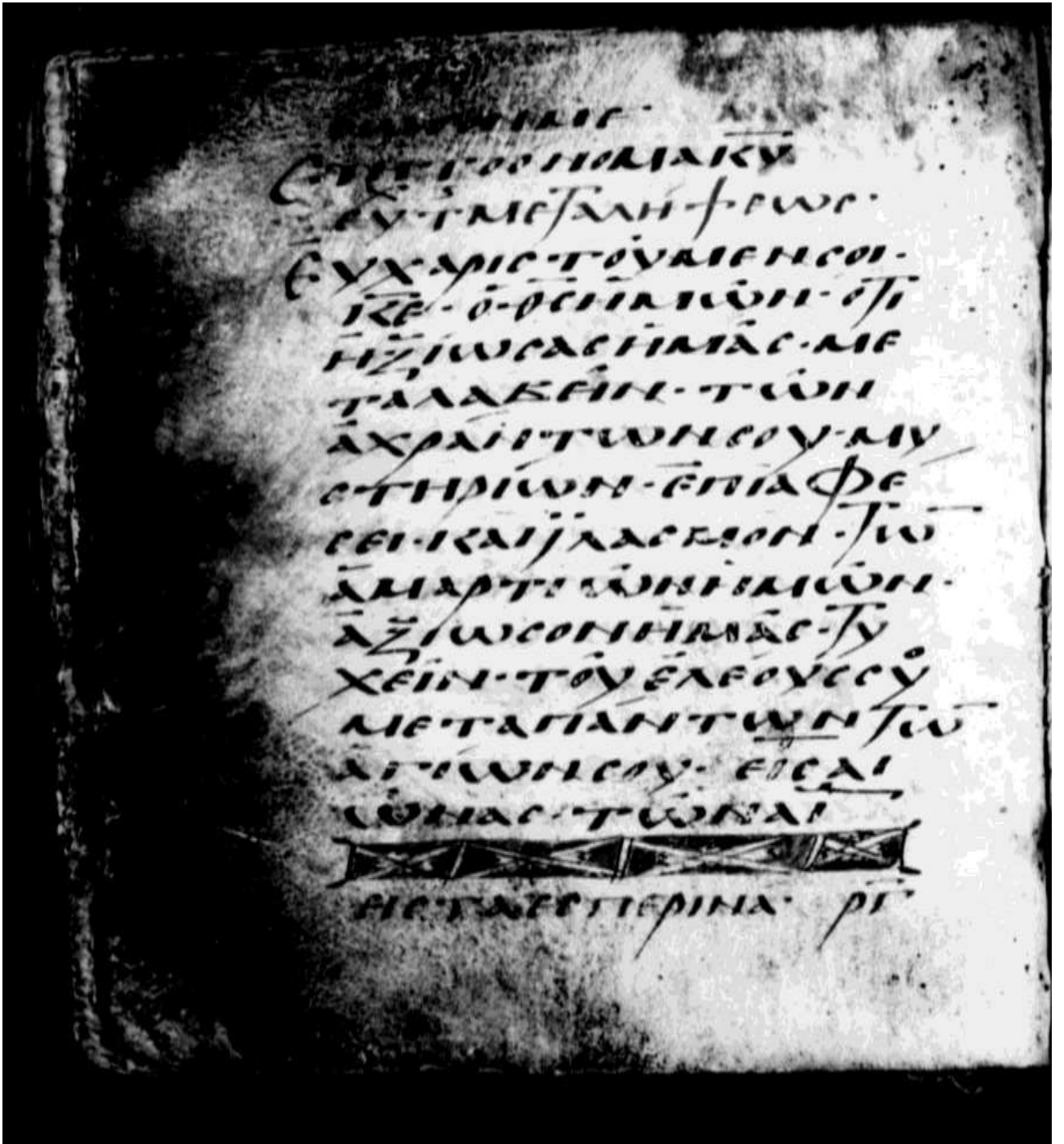
Брюховичах від 13 до 20 вересня 2006 року Божого // Українська Греко-Католицька Церква ugcс.ua/ (24.11.2020).

9.Самопричащение. Послушаем умных людей. 14 квітня 2020 // Livejournal www.livejournal.com (29.11.2020).

10.Снова об обеднице. 13 січня 2013 // Livejournal livejournal.com (29.11.2020).

ДОДАТКИ

Додаток №1

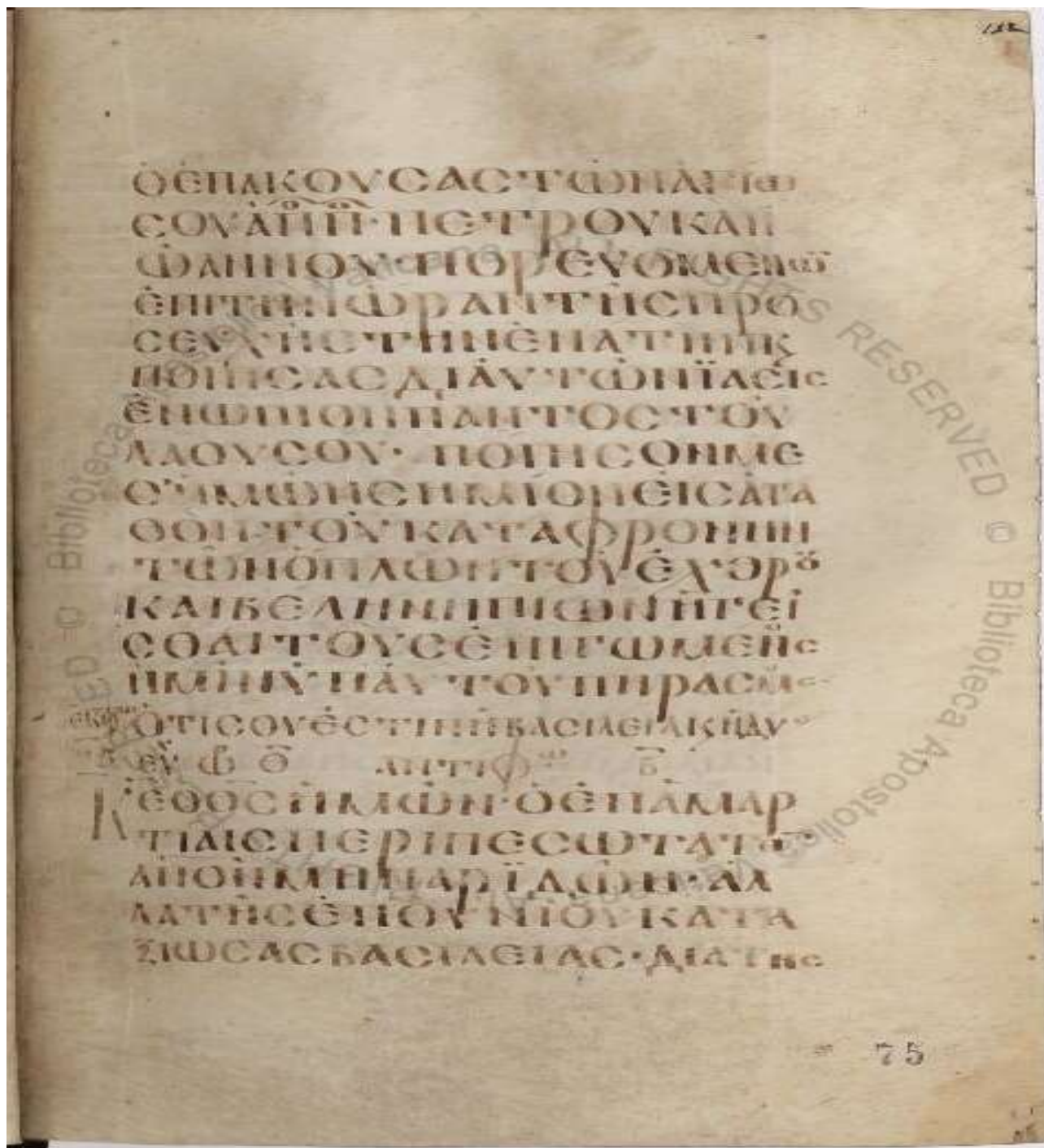

Останній аркуш синайського рукопису *Sin. Gr. 863*, який містить причасні молитви після святого Причастя²⁵⁴.

²⁵⁴ *Sin. Gr. 863*, арк. 77v.

Додаток №2

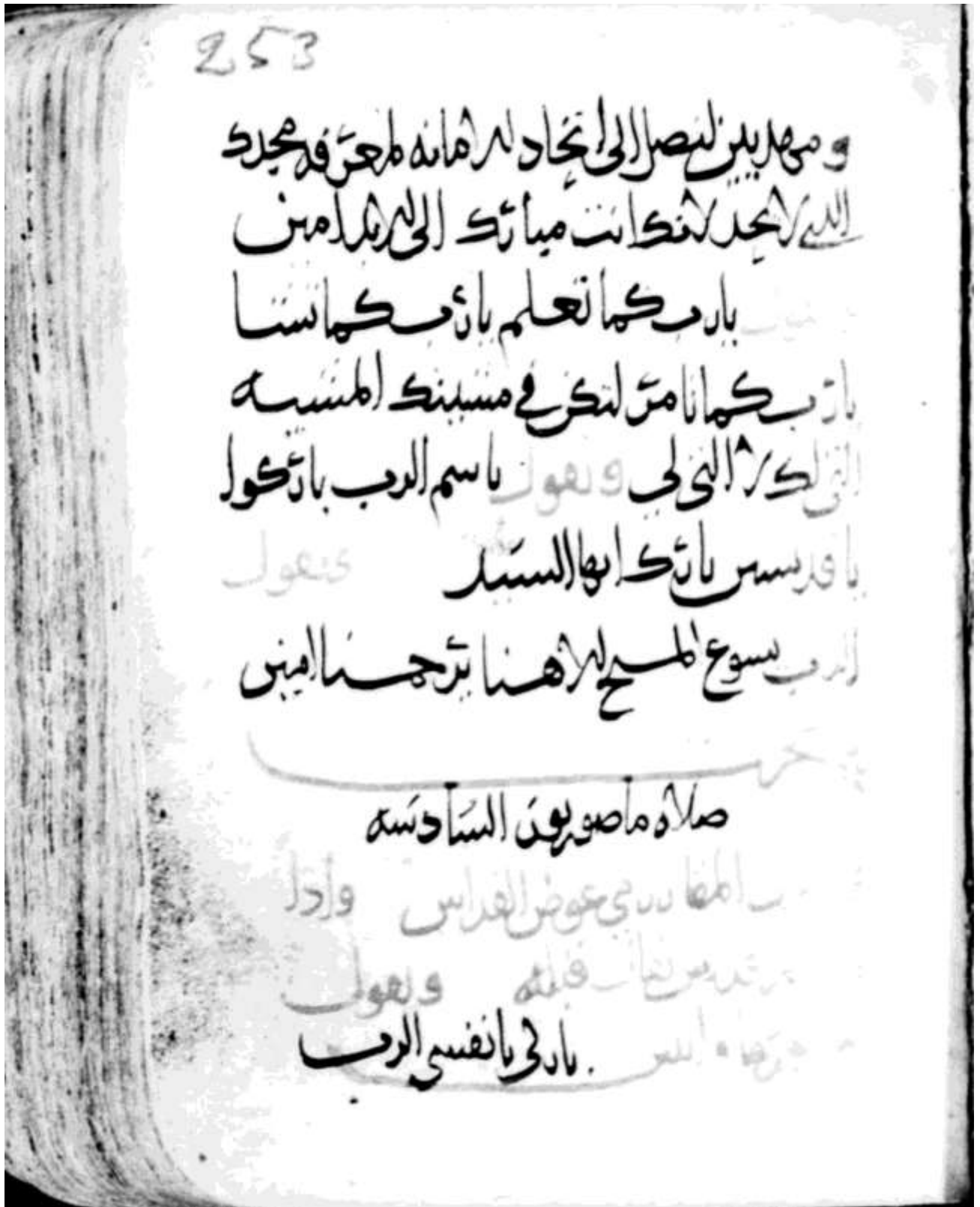
Молитва другого антифону на дев'ятому часі: «і Своїми пречистими Таїнствами сподобив Царства небесного» у першому нам відому Барберинівському кодексі²⁵⁵.

²⁵⁵ Bar. 366, αρк. 75rv.

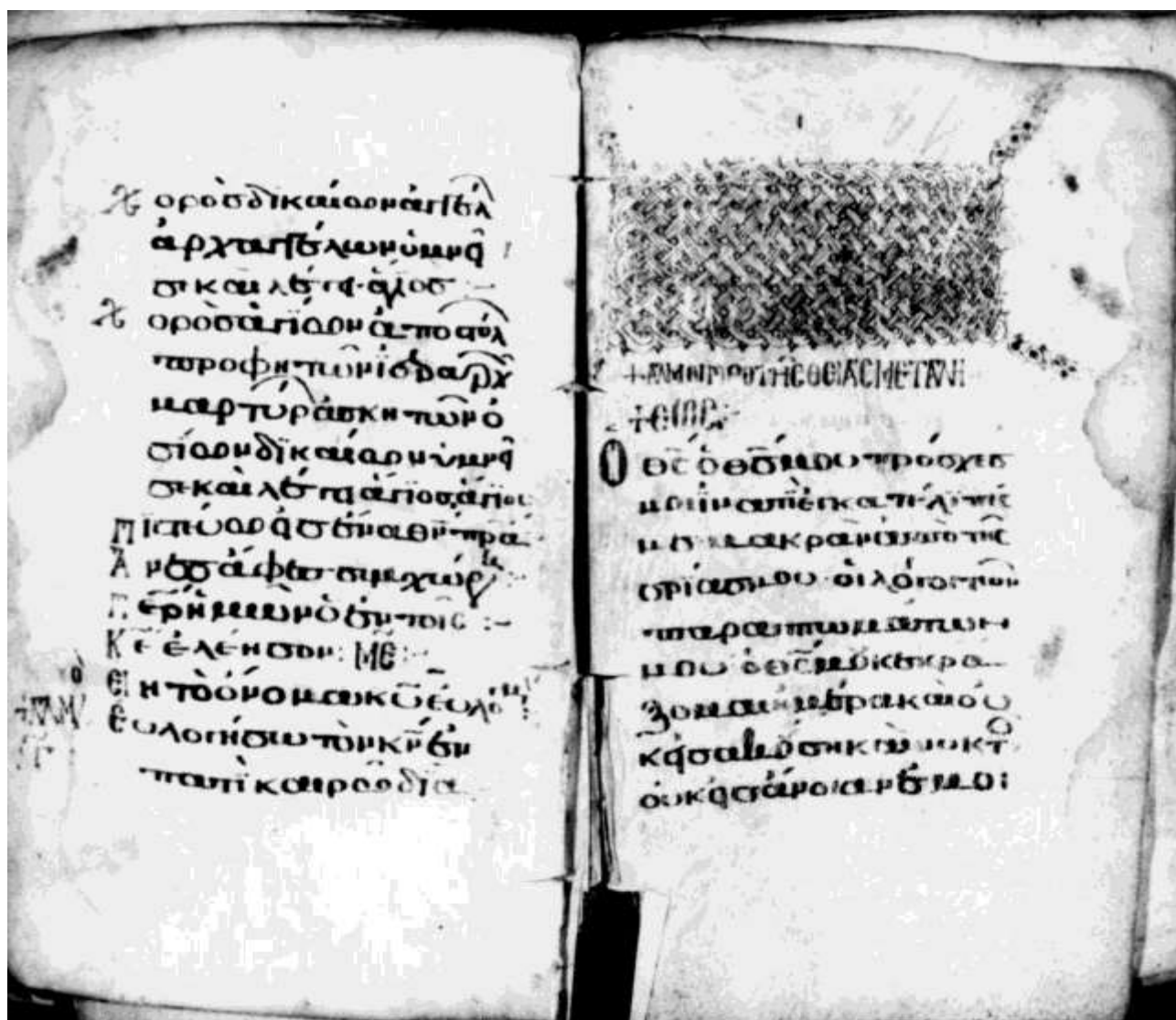
133

ΣΙΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ ΤΩ
 ΣΩΝ ΑΥΧΡΑΙΝ ΤΩΝ ΚΑΥΣΤΗ
 ΡΙΩΝ· ΑΥΤΟΣ ΦΙΛΛΗΝ
 ΒΑΣΙΛΕΥ· ΤΗΣ ΕΙΡΡΗΤΩ
 ΘΕΟΤΗΤΕ ΚΑΙ ΜΗΤΟΙΣ
 ΕΠΙΚΑΛΟΥΜΕΝΟΙΣ ΣΕ
 ΟΠΛΟΝ ΚΑΤΑΦΥΓΗΣ ΚΑΙ
 ΣΡΙΑΣ ΓΕΝΟΥ· ΕΙΣ ΤΟ ΕΚ
 ΚΛΙΝΗ ΠΑΝΤΑ ΤΑΣ ΚΑΙ
 ΔΑΛΑΤΑ ΕΠΑΓΩΜΕΝΑ
 Η ΚΙΝΔΙΑ ΤΩΝ ΠΑΓΙΔΩΝ
 ΤΟΥ ΕΥΧΟΡΟΥ· ΕΛΠΥΝΗ
 ΤΕ ΕΠΙΣΟΙΤΩ ΕΝ ΕΡΓΕΙ
 ΚΑΙ ΑΥΤΡΩΤΗ ΚΑΙ ΣΡΙ
 ΗΜΩΝ· ΕΚΦ⁷ ΟΤΙ ΗΡΙΑΣ ΤΕ
 ΚΑΙ ΔΕ ΔΟΥΤΑΣ ΘΕΤΟ ΠΑΝΤΗ ΜΟΝ⁷
 ΕΥ Φ Ε ΑΝΤΙΦ⁷ ΟΤ
 ΟΤΑΝ ΤΗΝ ΥΠΟΣΤΑΣΙΝ
 ΗΜΩΝ ΛΟΓΙΣΩΜΕΘΑ
 ΚΕ· ΚΑΙ ΕΝΘΟΥ ΜΗΘΩΜΕ
 ΤΑ ΠΑΡΑ ΤΩ ΜΑΤΑ ΗΝΩ⁷

Початковий аркуш чину Ізобразительних у арабському рукописі *Sin. Ar. 232*²⁵⁶.

²⁵⁶ *Sin. Ar. 232*, арк. 253r.

Кінцевий аркуш чину Ізобразительних та початок причасних молитов із рукопису *Sinai gr. 870*²⁵⁷. Молитви до і після не входять до Чину Ізобразительних, а складають окрему службу.

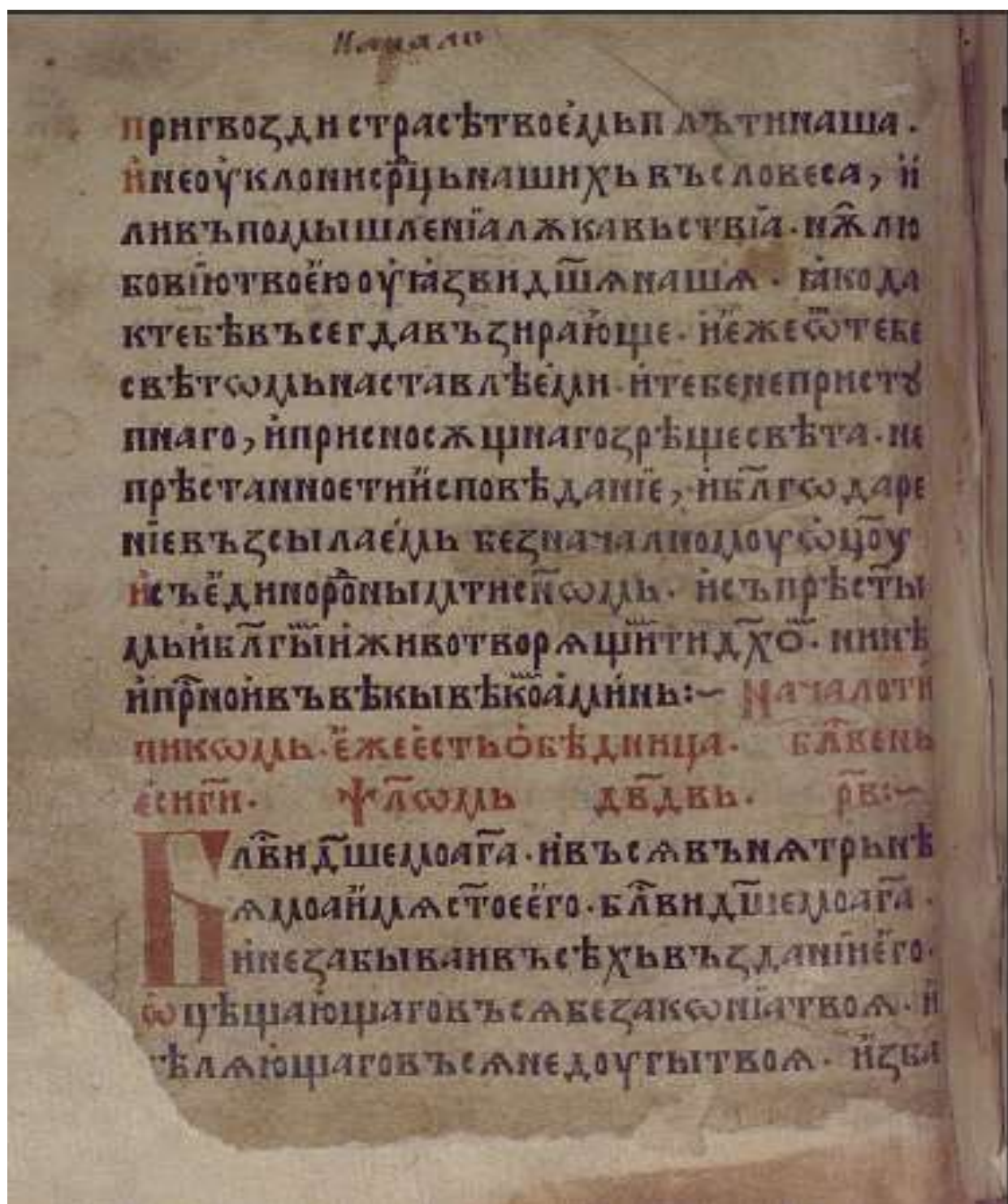
²⁵⁷ *Sinai gr. 870*, арк. 63v-64r.

Додаток №5

Молитва «Господи, Боже наш, що преславну Твою Матір» із рукопису РГАДА. *Туп. 48*, яка часто зустрічається у слов'янських Часословах XIII-XV ст. в контексті Чину Ізобразительних²⁵⁸.

²⁵⁸ РГАДА. *Туп. 48*, 26v-27r.

Початок Обідниці у першому друкованому слов'янському Часослові – Краків 1491²⁵⁹.

²⁵⁹ Часословець 1491, арк. 66г.

Додаток №7

Чин обідниці з причастям (експериментальний варіант), запропонований І. Дуткою²⁶⁰.

За цим уставом обідницю слід звершувати лише поза Святою Чотиридесятницею. Священик у епитрахилі і фелоні перед святими дверима виголошує:

Благословенний Бог наш завжди, нині і повсякчас, і на віки віків.

Лик: Амінь.

Слава тобі, Боже наш, слава тобі.

Царю небесний, утішителю, Душе істини, що всюди єси і все наповняєш, скарбе дібр і життя подателю, прийди і вселися в нас, і очисти нас від усякої скверни, і спаси, Благий, душі наші.

Святий Боже, святий Кріпкий, святий Безсмертний, помилуй нас (3).

Слава Отцю, і Сину, і Святому Духові, і нині і повсякчас, і на віки віків. Амінь.

Пресвята Тройце, помилуй нас; Господи, очисти гріхи наші; Владико, прости беззаконня наші; Святий, посіти і зціли немочі наші імени твого ради.

Господи, помилуй (3).

Слава і нині:

Отче наш, що єси на небесах, нехай святиться ім'я твоє, нехай прийде царство твоє, нехай буде воля твоя, як на небі, так і на землі. Хліб наш насущний дай нам сьогодні, і прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим, і не введи нас у спокусу, але визволи нас від лукавого.

Священик: Бо твоє є царство, і сила, і слава, Отця, і Сина, і Святого Духа, нині і повсякчас, і на віки віків.

Лик: Амінь. Господи, помилуй (12).

Слава і нині:

Прийдіте, поклонімся Цареві нашому Богу.

Прийдіте, поклонімся Христові, Цареві нашому Богу.

Прийдіте, поклонімся і припадім до самого Господа Ісуса Христа, Царя і Бога нашого.

Псалом 102

Благослови, душе моя, Господа,* і все нутро моє – його святе ім'я.

Благослови, душе моя, Господа,* і не забувай усіх добродійств його ніколи.

Він прощає всі твої провини,* зціляє всі твої недуги.

Він визволяє життя твоє від ями,* вінчає тебе ласкою і милосердям.

Він насичує твій похилий вік добром,* і оновляється, як орел, твоя юність.

Господь творить правосуддя,* і суд усім прибитим.

Він показав Мойсееві свої дороги,* синам Ізраїля діла свої.

Милосердний Господь і добрий,* повільний до гніву й вельми милостивий.

Не буде вічно він обурюватися,* і не буде гніватися повіки.

²⁶⁰ Дутка І. Чин обідниці з причастям (експериментальний варіант).

ДОДАТКИ

Не за гріхами нашими учинив він із нами,* і не за провинами нашими відплатив він нам.

Бо як високо небо над землею,* така велика його милість над тими, що його бояться.

Як далеко схід від заходу,* так віддалив Він від нас беззаконня наші.

Як батько милосердиться над синами,* так милосердиться Господь над тими, що Його бояться.

Він знає з чого ми зліплені,* він пам'ятає, що ми порох.

Чоловік бо – дні його, немов билина,* квітне, і мов квітка в полі.

Потягне над ним вітер, і його немає,* і місце, де він був, його не впізнає вже більше.

Милість же Господня від віку й до віку * над тими, що його бояться.

І справедливість його над дітьми дітей тих,* що бережуть його союз і про заповіді його пам'ятають, щоб їх виконувати.

Господь на небі утвердив престол свій,* і царство його всім володіє.

Благословіте Господа, всі ангели його,* могутні силою, ви, що виконуєте його слово, – покірні голосові його слова.

Благословіте Господа, всі його небесні сили,* слуги його, що чините його волю.

Благословіте Господа, усі його твори, по всіх місцях його правління.* Благослови, душе моя, Господа!

Слава і нині: Благослови, душе моя, Господа, і все нутро моє – ім'я його святе.* Благословенний ти, Господи.

Псалом 145

Хвали, душе моя, Господа! Буду хвалити Господа поки життя мого,* псалми співатиму Богові моєму доки буду жити.

Не покладайся на вельмож,* на синів людських, які спасти не можуть.

Виходить його дух, і він повертається в землю,* і того ж дня гинуть його задуми.

Щасливий той, кому Бог Якова подає допомогу,* в кого надія на Господа, Бога свого;

Що створив небо й землю, море й усе, що в них;* що вірність береже повіки;

Що пригнобленому чинить правосуддя, що дає хліб голодним.* Господь визволяє в'язнів.

Господь відкриває сліпим очі, Господь випростовує похилих,* Господь праведників любить.

Господь захожих захищає, підтримує сироту й вдову,* дорогу ж нечестивих відвертає.

Господь буде царем повіки,* твій Бог, Сіоне, по всі роди.

Слава і нині: Єдинородний Сину і Слове Божий,* безсмертний ти, і зволив ти спасення нашого ради* воплотитися від святої Богородиці і приснодіви Марії,* незмінно ставши чоловіком.* І розп'ятий був ти, Христе Боже,* смертю смерть подолав.* Ти один у Святій Тройці,* рівнославимий з Отцем і Святим Духом,* спаси нас.

Блаженні

У царстві твоїм, коли прийдеш,* пом'яни нас, Господи.

Блаженні вбогі духом,* бо їхнє царство небесне.

Блаженні ті, що плачуть,* бо вони втішаються.

Блаженні лагідні,* бо вони успадкують землю.

Блаженні голодні та спрагли справедливості,* бо вони наситяться.

Блаженні милосердні,* бо вони помилувані будуть.

Блаженні чисті серцем,* бо вони Бога побачать.

Звідси додаються тропарі (глас б):

Блаженні миротворці,* бо вони синами Божими назвуться.

Пом'яни мене, Господи, коли прийдеш, у царстві твоїм,* і спаси мене, бо ти єдиний чоловіколюбний.

Блаженні переслідувані за правду,* бо їхнє Царство Небесне.

Прийнявши плач Петра, прийми й моє, Христе, покаяння * і даруй мені прощення гріхів.

Блаженні ви, коли вас будуть зневажати,* гонити та виговорювати всяке лихо на вас, обмовляючи мене ради.

Хрестителю і предтече Господній, що проповідував покаяння людям,* молю тебе, поможи мені покаятися.

Радійте й веселіться,* бо нагорода ваша велика на небі.

Піднявши бурю страстей, Святі,* визволяйте тих, що в бурі болю перебувають;* тому ви благословенні.

Слава: Спасе мій, тебе пророки прославляють у Тройці,* щиро і невпинно, – спаси мене молитвами Предтечі.

І нині: Заступнице надійна тим, що у скорботах,* заступи від прикрощів життєвих і спаси мене, Владичице.

Священик, відкривши святі двері, виголошує: Премудрість.

Читець: До Колосян послання святого апостола Павла читання.

Священик: Будьмо уважні.

Читець читає Апостол до Колосян (3:12-16):

Браття! Вдягніться, як вибрані Божі, святі й любі, у серце спочутливе, доброту, смиренність, лагідність, довготерпеливість, терплячи один одного й прощаючи одне одному взаємно, коли б хтось мав на кого скаргу. Так, як Господь простив вам, чиніть і ви так само. А над усе будьте в любові, що є зв'язок досконалості, і нехай панує в серцях ваших мир Христовий, до якого ви були покликані, в одному тілі, та й будьте вдячні. Слово Христове нехай у вас перебуває щедро: навчайтесь у всякій мудрості й напоумлюйте одні одних, співаючи Богові з подякою від свого серця псалми, гимни та духовні пісні.

По прочитанні Апостола лик співає Алілуя гласу, а священик кадить за уставом.

Священик: Премудрість, прості, вислухаймо святого Євангелія. Мир всім.

Лик: І духові твоєму.

Священик: Від Марка святого Євангелія читання.

Лик: Слава тобі, Господи, слава тобі.

Священик: Будьмо уважні.

І читає Євангеліє від Марка (8:34-9:1):

Сказав Господь своїм учням: Коли хтось хоче йти за мною, хай зречеться себе самого, візьме на себе хрест свій і йде слідом за мною. Бо хто хоче спасти свою душу, той її

погубить; а хто погубить свою душу мене ради та Євангелії, той її спасе. Бо яка користь людині здобути світ увесь, а занепастити свою душу? Що бо людина може дати взамін за власну душу? Хто, отже, буде соромитися мене й моїх слів перед цим родом перелюбним та грішним, того посоромиться і Син Чоловічий, коли прийде у славі Отця свого з святими ангелами. І сказав їм: Істинно кажу вам: Є деякі з отут присутніх, що не зазнають смерті, аж поки не вздріють Царства Божого, що прийде у могутності.

Лик: Слава тобі, Господи, слава тобі.

По Євангелії святі двері закриваються.

Лик: Пом'яни нас, Господи,* коли прийдеш, у царстві твоїм.

Пом'яни нас, Владико,* коли прийдеш, у царстві твоїм.

Пом'яни нас, Святий,* коли прийдеш, у царстві твоїм.

Хор небесний оспівує тебе і каже:* Свят, свят, свят Господь, Саваот,* повне небо і земля слави твоєї.

Стих: Приступіть до нього і просвітяться,* і лице ваше не засоромиться.

Хор небесний оспівує тебе і каже:* Свят, свят, свят Господь, Саваот,* повне небо і земля слави твоєї.

Слава: Хор святих ангелів і архангелів* з усіма небесними силами прославляє тебе й промовляє:* Свят, свят, свят Господь, Саваот,* повне небо земля слави твоєї.

І нині: Вірую в єдиного Бога Отця, Вседержителя, Творця неба і землі, і всього видимого і невидимого. І в єдиного Господа Ісуса Христа, Сина Божого, Єдинородного, від Отця родженого перед усіма віками - світло від світла, Бога істинного від Бога істинного, родженого, несотвореного, єдиносущного з Отцем, що через Нього все сталося. Він задля нас, людей, і нашого ради спасення зійшов із небес, і воплотився з Духа Святого і Марії Діви, і стався чоловіком. І був розп'ятий за нас за Понтія Пилата, і страждав, і був похований, і воскрес у третій день, згідно з Писанням. І вознісся на небо, і сидить праворуч Отця. І вдруге прийде зо славою судити живих і мертвих, а Його Царству не буде кінця. І в Духа Святого, Господа животворящего, що від Отця [і Сина] ісходить, що з Отцем і Сином рівнопокляняємий і рівнославимий, що говорив через пророків. В єдину, святу, соборну й апостольську Церкву. Ісповідую одне хрещення на відпущення гріхів. Очікую воскресіння мертвих і життя будучого віку. Амінь.

Ослаби, прости, відпусти, Боже, прогрішення наші, вольні і невольні, що в слові і в ділі, свідомі й несвідомі, що в думці і в помислі, що вдень і вночі; все нам прости, бо ти Благий і Чоловіколюбець.

І співає: Отче наш, що єси на небесах, нехай святиться ім'я твоє, нехай прийде царство твоє, нехай буде воля твоя, як на небі, так і на землі. Хліб наш насущний дай нам сьогодні, і прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим, і не введи нас у спокусу, але визволи нас від лукавого.

Священик: Бо твоє є царство, і сила, і слава, Отця, і Сина, і Святого Духа, нині і повсякчас, і на віки віків.

Лик: Амінь.

По цьому співається кондак храму, дня і святого, а потім:

Слава (кондак, глас 8): Зо святими упокой, Христе,* душі рабів твоїх,* де немає болізни, ні печалі,* ні зітхання,* але життя безконечне.

У суботу:

І нині (мученичий, глас 8): Як початки єства насадителеві творіння * вселенна приносить Тобі, Господи, * богоносних мучеників. * їх молитвами в мирі глибокому * Церкву твою, громаду твою, * Богородиці ради збережи, * Многомилостивий.

В інші дні:

І нині (богородичний, глас 6): Заступнице християн непостидна,* молитвенице до Творця незамінна,* не погорди голосами молінь грішників,* але випередь як благая з поміччю нам, що вірно співаємо тобі:* поспіши на молитву і скоро прийди на моління,* заступаючи повсякчас, Богородице, тих, що почитають тебе.

Якщо ж свято – то співається лише кондак святковий.

Господи, помилуй (12).

Священик: Всесвята Тройце, єдиносущна державо й нероздільне царство, всякого добра причино! Будь ласкава у час цей і нам грішним; обмий усі наші скверни та просвіти наші думки, щоб ми завжди виспівували й промовляли:

Лик: Єдин свят, єдин Господь, Ісус Христос, на славу Бога Отця. Амінь.

І причасний: Споживіте і збагніте, що благий Господь. Аلیلуя (3).

Молитва приготування до святого причастя

Вірую, Господи, і ісповідую, що Ти вси воістину Христос, Син Бога живого, що прийшов у світ грішників спасти, з яких перший *(перша)* я.

Вечері Твоєї тайної днесь. Сину Божий, мене причасника *(причасницю)* прийми, бо ворогам твоїм тайни не повім і поцілунку не дам Тобі, як Юда, але, як розбійник, сповідаюся Тобі:

Пом'яни мене, Господи, коли прийдеш, у царстві твоїм.

Пом'яни мене, Владико, коли прийдеш, у царстві твоїм.

Пом'яни мене. Святий, коли прийдеш, у царстві твоїм.

Нехай не на суді не в осудження буде мені причастя святих твоїх таїн. Господи, а на зцілення душі і тіла.

Боже, милостивий будь мені, грішному *(грішній)*.

Боже, очисти мої гріхи і помилуй мене.

Без числа нагрішив *(нагрішила)* я, Господи, прости мені.

Священик розгортає ілтон, вливає трохи вина в святу чашу і, поклонившись, вкладає до неї святий хліб, скільки потрібно, та покриває її покривцем.

Відкривши святі двері, священик виносить святу чашу і виголошує: Зі страхом Божим і вірою приступіть.

Лик: Благословен, хто йде в ім'я Господнє, Бог – Господь і явився нам.

Причащаючи вірних, священник мовить: Чесного, і пресвятого, і пречистого тіла і крові Господа, і Бога, і Спаси нашого Ісуса Христа причащається раб Божий (*раба Божя*) (ім'я) на відпущення гріхів своїх і на життя вічне. Амінь.

Священик: Спаси, Боже, людей твоїх і благослови насліддя Твоє.

Лик: Ми виділи світло істинне, ми прийняли Духа небесного, ми знайшли віру істинну, нероздільній Тройці поклоняємося, вона бо спасла нас.

Священик кадить чесні дари тричі, нічого не кажучи. По цьому бере святу чашу і мовить потиху: Благословен Бог наш.

І голосно: Завжди, нині і повсякчас, і на віки віків.

Лик: Амінь.

Нехай сповняться уста наші хвалення твого. Господи, щоб ми співали славу твою, бо Ти сподобив нас причаститися святих твоїх божественних, безсмертних і животворящих таїн. Збережи нас у твоїй святині – весь день поучатися правді твоїй. Аلیلуя (3).

Священик відносить чесні дари на жертовник і споживає їх.

Лик: Будь ім'я Господнє благословенне від нині і до віку (3).

Псалом 33

Благословлю Господа повсякчасно,* завжди хвала його на устах у мене.
Душа моя нехай Господом хвалиться,* нехай покірні чують те й веселяться.
Величайте Господа зо мною;* і вознесімо ім'я його разом.
Я шукав Господа, і він почув мене;* і звільнив мене від усіх моїх скорбот.
Гляньте на нього й розвеселіться,* обличчя ваше нехай не соромиться.
Ось візвав бідолаха, і Господь почув,* і врятував його від усіх його напастей.
Ангел Господній стоїть на варті навкруг тих, що його бояться,* і їх визволяє.
Спробуйте й подивіться, який добрий Господь.* Блаженний, хто до нього прибігає.
Бійтеся Господа, його святі,* бо нема нестачі в тих, що його бояться.
Багаті збідніли й голодують,* а тим, що Господа шукають, ніякого блага не забракне.
Ходіть, мої діти, послушайте мене:* остраху Господнього навчу вас.
Хто є той, що життя любить,* що рад бачити дні щасливі?
Бережи від зла язик твій,* і уста твої від слів лукавих.
Відступися від зла й чини добро,* шукай миру та його тримайся.
Очі Господні на праведних;* вуха його – на їхній заклик.
А обличчя Господнє проти злочинців,* щоб знищити з землі пам'ять їхню.
Візвали праведні, і Господь вислухав їх,* і з усіх скорбот їхніх урятував їх.
Близький Господь до тих, у кого розбите серце;* прибитих духом він спасає.
Багато скорбот у праведних,* але з усіх них Господь їх рятує.
Він усі його кості зберігає,* ані одна з них не зламається.
Злоба грішника його ж убиває,* і ті, що ненавидять праведника зазнають кари.
Господь визволяє душу слуг своїх,* і хто до нього прибігає, покараний не буде.

ДОДАТКИ

(глас 6): Достойно є воістину величати блаженною тебе, Богородицю, присноблаженну, і пренепорочну, і Матір Бога нашого. Чеснішу від херувимів і незрівнянно славнішу від серафимів, що без зотління Бога Слово породила, суццю Богородицю, тебе величаємо.

Священик: Слава тобі, Христе Боже, уповання наше, слава тобі.

Лик: Слава і нині: Господи, помилуй (3). Благослови.

Священик: Христос, істинний Бог наш, молитвами пречистої своєї Матері, преподобних і богоносних отців наших, святого *(якого є храм і якого є день)*, і всіх святих, помилує і спасе нас, як благий і чоловіколюбець.

Лик: Амінь.

Додаток №8

Чин Ізобразительних у практиці Архiepархії УГКЦ у Вінніпегу ²⁶¹.

(якщо в неділю немає священника, то вірні повинні зібратися і помолитися цю Службу; якщо є призначений диякон, то цю службу, він повинен очолити та він може служити, крім того причащати вірних передшеосвяченими Дарами (див. нижче))

Читець: Молитвами наших святих отців, Господи Ісусе Христе, Боже наш, помилуй нас.

Лик: Амінь.

Якщо вже був третій час, то початок звичайний пропускається та продовжується «Прийдіте, поклонімся».

Початок звичайний:

Читець: Слава тобі, Боже наш, слава тобі.

Царю небесний, утішителю, Душе істини, що всюди єси і все наповняєш, скарбе дібр і життя подателю, прийди і вселися в нас, і очисти нас від усякої скверни, і спаси, Благий, душі наші.

Святий Боже, святий Кріпкий, святий Безсмертний, помилуй нас (3).

Слава Отцю, і Сину, і Святому Духові, і нині і повсякчас, і на віки віків. Амінь.

Пресвята Тройце, помилуй нас; Господи, очисти гріхи наші; Владико, прости беззаконня наші; Святий, посіти і зціли немочі наші імени твого ради.

Господи, помилуй (3).

Слава і нині:

Отче наш, що єси на небесах, нехай святиться ім'я твоє, нехай прийде царство твоє, нехай буде воля твоя, як на небі, так і на землі. Хліб наш насущний дай нам сьогодні, і прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим, і не введи нас у спокусу, але визволи нас від лукавого.

Читець: Молитвами наших святих отців, Господи Ісусе Христе, Боже наш, помилуй нас.

Лик: Амінь. Господи, помилуй (12).

Слава і нині:

Лик: Прийдіте, поклонімся Цареві нашому Богу.

Прийдіте, поклонімся Христові, Цареві нашому Богу.

Прийдіте, поклонімся і припадім до самого Господа Ісуса Христа, Царя і Бога нашого.

Перший Антифон: (Пс.102)

Благослови, душе моя, Господа і, все нутро моє, ім'я святе його.

Благослови, душе моя, Господа і не забувай усіх дарувань його.

Він очищає всі беззаконня твої і зціляє всі недуги твої.

²⁶¹ Туріка // <http://archeparchy.ca> (09. 12. 2012).

Він визволяє від тління життя Твоє, вінчає Тебе милістю і щедротами.
Щедрий і милостивий Господь, довготерпеливий і многомилостивий.
Слава Отцю, і Сину, і Святому Духові, і нині, і повсякчас, і на віки віків. Амінь.
Благослови, душе моя, Господа і, все нутро моє, ім'я святе його.
Благословенний Ти, Господи.

Другий Антифон: (Пс. 145)

Хвали, душе моя. Господа. Возхваляю Господа в житті моїм, співатиму Богові
моєму, доки живу.

Не надійтеся на князів, на синів чоловічеських, в них нема спасення.

Воцариться Господь повік. Бог твій, Сіоне, з роду в рід.

Слава: І нині: Єдинородний Сину і Слове Божий, безсмертний Ти і зволив Ти
спасення нашого ради воплотитися від святої Богородиці і приснодіви Марії,
незмінно ставши чоловіком. І розп'ятий був Ти, Христе Боже, смертю смерть
подолав. Ти один у Святій Тройці, рівнославимий з Отцем і Святим Духом, спаси
нас.

Третій антифон: Блаженства

У царстві твоїм пом'яни нас. Господи.

Блаженні вбогі духом, бо їх є царство небесне.

Блаженні плачучі, бо вони утішаться.

Блаженні лагідні, бо вони наслідять землю.

Блаженні голодні і спрагнені правди, бо вони наситяться.

Блаженні милостиві, бо вони помилювані будуть.

Блаженні чисті серцем, бо вони Бога побачать.

Блаженні миротворні, бо вони синами божими назвуться.

Блаженні вигнані за правду, бо їх є царство небесне.

Блаженні ви, коли зневажатимуть вас, і виженуть, і говоритимуть усяке лихе
слово на вас неправдиво, мене ради.

Радуйтеся і веселіться, бо нагорода ваша велика на небесах.

Вхідний гімн: Прийдіте, поклонімся і припадім до Христа.

Якщо будень: Спаси нас, Сину Божий, у святих дивний Ти, співаємо Тобі:
Алилуя.

Якщо неділя: Спаси нас. Сину Божий, що воскрес із мертвих, співаємо Тобі:
Алилуя.

Тропарі за уставом (без кондаків)

Трисвяте:

Святий Боже, святий кріпкий, святий безсмертний, помилуй нас (3).

Слава Отцю, і Сину, і Святому Духові, і нині, і повсякчас, і на віки віків. Амінь.

Святий безсмертний, помилуй нас.

Святий Боже, святий кріпкий, святий безсмертний, помилуй нас.

Прокімен

Читання апостола: (Чтець співає апостольське читання за звичаєм)

Читання Євангелія :

Від (ім'я) святого Євангелія читання.

Лик: Слава Тобі, Господи, слава Тобі.

Чтець або диякон, читає Євангелія на амвоні, повернений до сходу.

Лик: Слава Тобі, Господи, слава Тобі.

(якщо є диякон, може бути виголошена проповідь)

Після цього можна збирати збірку на потреби церкви.

(6 самогласний)

Пом'яни нас, Господи,* коли прийдеш, у царстві твоїм.

Пом'яни нас, Владико,* коли прийдеш, у царстві твоїм.

Пом'яни нас, Святий,* коли прийдеш, у царстві твоїм.

Хор небесний оспівує тебе і каже:* Свят, свят, свят Господь, Саваот,* повне небо і земля слави твоєї.

Стих: Приступіть до нього і просвітяться,* і лице ваше не засоромиться.

Хор небесний оспівує тебе і каже:* Свят, свят, свят Господь, Саваот,* повне небо і земля слави твоєї.

Слава: Хор святих ангелів і архангелів* з усіма небесними силами прославляє тебе й промовляє:* Свят, свят, свят Господь, Саваот,* повне небо земля слави твоєї.

І нині: Вірую в єдиного Бога Отця, Вседержителя, Творця неба і землі, і всього видимого і невидимого. І в єдиного Господа Ісуса Христа, Сина Божого, Єдинородного, від Отця родженого перед усіма віками - світло від світла, Бога істинного від Бога істинного, родженого, несотвореного, єдиносущного з Отцем, що через Нього все сталося. Він задля нас, людей, і нашого ради спасення зійшов із небес, і воплотився з Духа Святого і Марії Діви, і стався чоловіком. І був розп'ятий за нас за Понтія Пилата, і страждав, і був похований, і воскрес у третій день, згідно з Писанням. І вознісся на небо, і сидить праворуч Отця. І вдруге прийде зо славою судити живих і мертвих, а Його Царству не буде кінця. І в Духа Святого, Господа животворящого, що від Отця ісходить, що з Отцем і Сином рівнопокляняємий і рівнославимий, що говорив через пророків. В єдину, святу, соборну й апостольську Церкву. Ісповідую одне хрещення на відпущення гріхів. Очікую воскресіння мертвих і життя будучого віку. Амінь.

Ослаби, прости, відпусти, Боже, прогрішення наші, вольні і невольні, що в слові і в ділі, свідомі й несвідомі, що в думці і в помислі, що вдень і вночі; все нам прости, бо ти Благий і Чоловіколюбчець.

Отче наш, що єси на небесах, нехай святиться ім'я твоє, нехай прийде царство твоє, нехай буде воля твоя, як на небі, так і на землі. Хліб наш насущний дай нам сьогодні, і прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим, і не введи нас у спокусу, але визволи нас від лукавого.

Чтець: Молитвами наших святих отців, Господи Ісусе Христе, Боже наш, помилуй нас.

Лик: Амінь.

Кондак за уставом.

Господи, помилуй. (12)

Чтець або диякон:

Всесвята Тройце, єдиносущна державо й нероздільне царство, всякого добра причино! Будь ласкава у час цей і нам грішним; обмий усі наші скверни та просвіти наші думки, щоб ми завжди виспівували й промовляли:

Лик: Єдин свят, єдин Господь, Ісус Христос, на славу Бога Отця. Амінь.

Слава Отцю і Сину, і Святому Духу, нині і на віки віків. Амінь.

*(якщо немає диякона, то пропускаємо причасну частину та переходимо до ** «Будь ім'я Господнє» і далі до кінця).*

Якщо є диякон, то він з'єднує напередосвячені Дари та вино для Причастя вірних.

Молитва приготування до святого причастя

Вірую, Господи, і ісповідаю, що Ти всі воістину Христос, Син Бога живого, що прийшов у світ грішників спасти, з яких перший (*перша*) я.

Вечері Твоєї тайної днесь. Сину Божий, мене причасника (*причасницю*) прийми, бо ворогам твоїм тайни не повім і поцілунку не дам Тобі, як Юда, але, як розбійник, сповідаюся Тобі:

Пом'яни мене, Господи, коли прийдеш, у царстві твоїм.

Пом'яни мене, Владико, коли прийдеш, у царстві твоїм.

Пом'яни мене. Святий, коли прийдеш, у царстві твоїм.

Нехай не на суді не в осудження буде мені причастя святих твоїх таїн. Господи, а на зцілення душі і тіла.

Боже, милостивий будь мені, грішному (*грішній*).

Боже, очисти мої гріхи і помилуй мене.

Без числа нагрішив (*нагрішила*) я, Господи, прости мені.

Диякон виносить святу чашу і виголошує: Зі страхом Божим і вірою приступіть.

Лик: Благословен, хто йде в ім'я Господнє, Бог – Господь і явився нам.

Причастя відбувається як на Літургії Йоана Золотоустого.

***Лик:* Будь ім'я Господнє благословенне від нині і до віку (3).

Псалом 33

Благословлю Господа повсякчасно,* завжди хвала його на устах у мене.

Душа моя нехай Господом хвалиться,* нехай покірні чують те й веселяться.

Величайте Господа зо мною;* і вознесімо ім'я його разом.

Я шукав Господа, і він почув мене;* і звільнив мене від усіх моїх скорбот.
Гляньте на нього й розвеселіться,* обличчя ваше нехай не соромиться.
Ось візвав бідолаха, і Господь почув,* і врятував його від усіх його напастей.
Ангел Господній стоїть на варті навкруг тих, що його бояться,* і їх визволяє.
Спробуйте й подивіться, який добрий Господь.* Блаженний, хто до нього
прибігає.
Бійтеся Господа, його святі,* бо нема нестачі в тих, що його бояться.
Багаті збідніли й голодують,* а тим, що Господа шукають, ніякого блага не
забракне.
Благословлю Господа повсякчасно,* завжди хвала його на устах у мене.

Достойно є воістину величати блаженною тебе, Богородицю, присноблаженну, і
пренепорочну, і Матір Бога нашого. Чеснішу від херувимів і незрівнянно
славнішу від серафимів, що без зотління Бога Слово породила, суццю
Богородицю, тебе величаємо *(у свята співається ірмос)*

Лик: Слава і нині: Господи, помилуй *(3)*. Господи, благослови.

Читець або диякон: Христос, істинний Бог наш, (що воскрес із мертвих)
молитвами пречистої своєї Матері *(і інше за днем)*, преподобних і богоносних
отців наших, святого *(якого є храм і якого є день)*, і всіх святих, помилує і спасе
нас, як благий і чоловіколюбець.

Лик: Амінь.